

Sándor Iván

Drága Liv!*

Egy levél volt a dossziében legfelül.

Párizs, 1965. március 11.

Liv, drága! Mikor az új budapesti ismerősöddel találkoztunk, megint előhozta azt, amiről már annyiszor megbeszéltük, hogy nem tartozik másra. Tényleg csak egy mutogatni való bizsu vagyok? Ne mondd, hogy nem, tudom, de mégis meddig folytatod ezt? Miért jó ez Neked? Egyszer még tőlem is elvárod majd, hogy annak mondjam magam, akinek Te akarsz látni?

Súlyos hiba lenne, ha ebbe belemennék. Mondd, engem szeretsz, vagy egy képzeletbeli fickót? Olyan nevetséges! Liv, drágám, ez megalázó!

Azt mondd, ha tiltakozom, hogy ez az egész az én hisztériára való hajlamosságom. Hát lehet, hogy van bennem hisztériára való hajlamosság. De nem ezért írok Neked. Ide hallgass, én most elutazom. Elmegyek az apád után Algírba. Lesz ott valami munkalehetőség, neked meg lesz időd gondolkozni. Ide hallgass! Amikor megismerkedtünk és Te úgy mutattál be a barátainak, hogy hát kérem, itt van a magyar forradalom hőse, és én megalázva és dadogva tiltakoztam, amitől persze azok a lányok meg fiúk akkora szemekkel néztek rám, meg azt mondták, oh, oh, oh, milyen szerény, mint az igazi nagy emberek, meg körülcsodáltak, mint egy ritka állatot, akkor én másnap Neked határozottan megmondtam, hogy ez volt az utolsó eset, hogy eltértem ezt a marhaságot, és akkor Te megígérted, és azóta tízszer megígérted, és hiába. Akkor én elkezdtem írni, elkezdtem leírni, szóval nem azt kezdtem leírni, hogy milyen események zajlottak le otthon, mert azt még máig sem tudom, szerintem senki sem tudja, és ha azt mondja, hogy tudja, akkor hazudik.

Nem azt kezdtem leírni, ami történt, csak azt, ami bennem történt.

És ez a történet jelent engem.

Azóta írom a magam számára.

Elutazom. Itt hagyom Neked. Vagy megértesz, vagy... ne haragudj... nem akarok ilyen mondatokat végigmondani, illetve végigírni... itt hagyom, drága, leírtam, amit képtelen voltam elmondani neked, drága, már írom egy ideje, de most

A levél befejező oldala hiányzott.

A nevem: Székér Gábor. 1938-ban születtem Kecskeméten. Kecskemét Magyarország közepén van a Duna és a Tisza közötti síkságon. Az apám is ott született, az anyám is. Mindketten gimnáziumi tanárok 1936 óta.

A barátomról szeretnék írni Neked. Olvastam arról, hogy ha nem is tud az ember együtt élni az igazságaival, de azért tud róluk valamit, és érzi, hogy vele vannak. Ez nagy hatással volt rám. Már itt Párizsban olvastam. Az én történetem sokkal fontosabb számomra, mint egy írónak az övé, mert a sajátom, mert létező ember története, – nem holmi kitalált, lehetséges, idealizált. Minden ember élete kísérlet, hogy eljusson önmagához. Senki sem volt még teljesen és maradéktalanul önmaga, mégis mindenki igyekszik önmaga lenni: ki tapogatózva, ki tudatosan, ki ahogy éppen tud.

A barátomat hatéves koromban ismertem meg. Földszintes házban laktunk, az apai nagyszülei házában, a Patak utcában. Nagy kertünk volt, gyümölcsfákkal, három sor szőlővel. Hátszob konyhakert is volt. A nagyanyám burgonyát, borsót, babot, hagymát, paradicsomot ültetett. Ő kapálta. A szőlőt is ő metszette, ő kötözte. A nagyapám permetezett és szüretelt. A törkölyből pálinkát főzött. Nagyanyám nem szerette a tiltott dolgokat, de mivel a nagyapám keveset ivott, azt mondta, hát jó, ne vesszen kárba semmi.

A barátomat a sarki pékségnél ismertem meg. Azon az őszön lettem első elemista, 1943-ban. A pékség nem volt messze, nagyanyám ötéves koromtól engem küldött a friss kenyérért. Kiszámolta a pénzt, mondta, hogy tegyem a nadrágzsebembe, de én inkább a markomban szorongattam. Tudtuk, mikor van a sütés. Sokan akartak a legfrissebből vásárolni. Sorba kellett állni az utcán. Ha nyáron nagyon erős volt a napsütés, mindenki az út menti akácfák árnyékába akart állni. A sok asszony között, a kövér karok, combok, fenekék között jobban izzadtam, mint a napsütésben, úgyhogy inkább a fal mellé húzódtam. Ott jobban ért a nap, de kevesebben voltak.

A barátom ugyanezt gondolta. A forróságban is élveztük a szabadságunkat. Úgy éreztük magunkat, mint a hősök, akiket nem lehet megtörni, összefognak és kitartanak.

Soha nem jutott eszembe, hogy megkérdezzem a barátomtól, visszaemlékszik-e arra a nyárra, amikor először kezdtünk beszélgetni. Természetesnek tartom ma is, hogy ugyanúgy emlékezett rá mindig, ahogy én.

Amikor visszagondolok arra, állunk a napon és várjuk, hogy sorra kerüljünk, nem látok mást, csak a barátom arcát. Úgy látom, hogy ő is csak engem méreget. Mintha nem is lett volna fontos a kenyér. Valaki kiáltott. Na, mire vártok, kölykök! Ti vagytok soron! Ugorjatok! Mind a ketten a hónunk alá kaptuk a frissen sült kenyeret. Lisztes lett tőle az ingünk. Büszkéek voltunk az első közös vásárlásunkra. Nem beszélünk a büszkeségről, de azt hiszem, látszott rajtunk, ahogy együtt léptünk ki a boltból.

Ugyanabban az utcában laktunk. Ugyanabba az elemi iskolába jártunk. Ugyanannak a gimnáziumnak ugyanabban az osztályában érettségiztünk. Ugyanannak az egyetemnek ugyanarra a karára vettek fel bennünket.

Anyám azt mondta, az apám félt, amiért nem a lányok felől érdeklődöm. Akkor a gimnázium utolsó osztályába jártunk. Anyám nevetett. Én is. Vele voltam bizalmas mindig, nem az apámmal, de az apám ezért nem órá volt féltékeny, hanem a barátomra. A lányokról különben sem beszéltem a szüleimmel. A lányokról a barátommal beszélünk.

Még nem kaptuk meg az egyetemi felvételünkről az értesítést 1956 júniusában. Felutaztunk Budapestre. Nagyon bíztunk benne, hogy mind a kettőnket felvesznek. Végigjártuk azokat az utcákat, amelyeket, ha az álmunk megvalósul, naponta kell majd végigjárunk. Arról beszélünk, hogy mennénk a diáktothonból a menzára, hogy mennénk át onnan az egyetemre, hol innánk egy pohár sört, egy szimpla feketekávé. Nem a Duna-parton sétáltunk, nem a Budai Várba mentünk, nem a Margitszigetre vagy a Városligetbe, ahová azelőtt a szüleink vittek bennünket.

A Gellért téren találkoztunk egy fiúval, akit Kecskemétről ismertünk. Idősebb volt nálunk. Negyedéves bölcsészhallgató. Azt mondta, menjünk vele, ha valami érdekeset akarunk látni. De mi az? Menjünk vele, megéri. Átsiettünk a Szabadság hídon, végigmentünk a

pesti rakparton a Váci utcáig. Nem messze az Erzsébet híd pesti hídfőjétől egy több emeletes palota állt a sok régi pompás épület között.

Most, hogy ezt leírom, olyan fáradtságot érzek, hogy nehezemre esik folytatni. Nem emlékszem másra a félórás gyalogútból, mint a kíváncsiságra, a sietségre. Tele voltunk várakozással. A negyedéves bölcsész mosolygott. Ő is tele volt várakozással, többször mondta, miközben egyre gyorsított, és mi nehezen tartottuk vele a lépést, hogy gyertek csak, nem fogjátok megbánni. De az ő várakozása más volt, mint a miénk. A miénk, nem tudom másképpen kifejezni, teljesen ártatlan volt. Fogalmunk sem volt arról, hogy miért kellene nekünk kíváncsinak és izgatottnak lennünk. Ha csak nem a sietéstől. Az ő feszültsége viszont a bennfentes volt. Tudta, mi készül, de nem kívánta megosztani velünk. Mintha őriznie kellett volna azt, amiről tájékozott volt.

Sok arcon láttam később ugyanezt a feszült, bennfentes mosolyt.

Akkor értettem meg, hogy mit jelent, amikor néhány hónappal később a barátom arcán is megpillantottam.

Ez újdonság volt. Úgy éreztem, hogy beszélünk kellene róla. Ugyanolyan volt néhány hónappal később a tekintete, mint a negyedéves bölcsészé, mint azoké, akiket megpillantottunk, amikor előretörtetve a kapu előtt gyülekező tömegben beléptünk a Tiszti Háznak nevezett épületbe.

Szeretném annyi év után is pontosan leírni. Nemcsak bennfenteség volt a pillantásában. Olyan volt a tekintetük, mint azoké, akik nagyobb erők képviselőivel vannak párbeszédben. Ez így elvontnak hangzik. Talán túlzónak. Mégis így volt. És az érzés a tekintet mögött lehetett igaz, lehetett hamis. Lehetett férfias, lehetett gyermekes. Lehetett olyanoké, akik felismertek valamit, lehetett olyanoké, akik csak utánozták azt, amit mások arcán láttak. Kifejezhetett valóságos találkozást akár, szimulálhatta csak, mondom a mai fejemmel. Egy harmadik valakivel. Egy vendéggel. És abból, amit néhány hónappal később átéltem, abból, amit hallottam, azután annak alapján, amit történészek és írók munkáiból itt Párizsban elolvastam, le merem írni, hogy az a harmadik, a Vendég, a történelem volt.

Jól érzem magam ezek között a szavak között, amiket most leírtam. Régen voltam ilyen otthonos társaságban. Miattad kezdtem el írni azt, amiről azt mondom, hogy arról szól, ami bennem történt. Ebben a jóérzésben, hogy kezdek olyan szavakat találni, amelyekkel azt hiszem, azonos vagyok, elmondok Neked valamit, amiről senkinek nem beszéltem.

Nem mérnöknek készültem. Magyar irodalomból én voltam a legjobb az osztályban. Írtam néhány cikket az iskolai újságba. Írtam verseket is. Persze olyan gimnazista verseket. A barátom azt mondta, Te, neked van írói tehetséged. Ezen nevetni kellett. Erős voltam fizikából és matematikából is. Úgy döntöttem, hogy arra az egyetemre jelentkezem, ahová a barátom. A szüleim nem szóltak bele a választásomba, de örültek a döntésemnek.

A rue Monsieur le Prince és a rue Racine sarkán betévedtem a könyvesboltba. Böngészni kezdtem a pultra kirakott könyvek között. Az egyiknek a hátsó borítóján olvasni kezdtem a könyv írójának a szavait arról, hogy – így írta – az én történetem sokkal fontosabb számomra, mint egy írónak a maga történetei, mert a sajátom, mert egy létező emberé, nem holmi kitalált történet. Kitámolyogtam az utcára. Meg sem fordítottam a könyvet. Visszatettem a pultra. Nem akartam többet olvasni ezeknél a mondatoknál, mert féltem, hogy valami olyasmit olvasok, ami ugyancsak nagyon fontos lehet a számomra, és elfeledtetni ezeknek a szavaknak a fontosságát, felül is múlja akár, pedig nekem ezeket kell beszívnom és megőriznem. Ne mosolyogj, még az író nevét sem tudom. Érted ezt? Biztosan érted, hiszen Te is felmondad egyszer egy író könyvének a sorait, amikor mentünk a Boul Mich-en és azt mondtad, olyan, mintha Te lennél benne abban a szövegben, nem is fontos, hogy ki írta, tudod, az az epilepsziás férfi, aki a fekete kabátjában halad a Boul Mich-en. Gondolom, azért érzem jól magam ezekben a mondatokban, amit miattad kezdtem el írni, mert a leírással abban vagyok benne, amiben szeretnék, ami bennem történt meg, amiben utólag is jelen tudok lenni.

Amikor a Váci utcában a Tiszti Házhoz értem, tele voltam várakozással. Én nem azzal a Vendéggel való találkozásom emlékét őriztem meg, hanem a várakozásom emlékét. Nem tudom pontosan meghatározni a különbséget a kettő között. Úgy éreztem, amit én megőriztem, az egy kicsit kevesebb is, egy kicsit több is. A várakozás az én számomra azt jelenti, hogy valami megvalósítatlan marad. Valami, ami nemcsak szükséges, de elengedhetetlen. És ennek az érzésnek a nyomában jár a kielégítetlenség. Azt kell mondanom, hogy a tapasztalataim szerint a történelemmel való találkozás nem elégíti ki ezt a hiányérzést. Nem szünteti meg a várakozást. Ezt régen nem láttam tisztán. Ma már tudom, hogy ebben különbözünk a barátommal.

A Tiszti Ház bejáratánál szétszórta bennünket a tömeg. A bölcsész hallgató is eltűnt. Szerettem volna visszafordulni és elmenni. Nem értettem, miért kellene ott lennem. A lábamra tapostak, lökdöstek. Az emberhullámszóró felfelé áradt, sodort magával az emeleti nagyteremig. Megpillantottam a bölcsész fiút. Ő már az emelvényre vezető lépcsőit jutott. Figyelte a szónokot, kiáltott valamit, az egész terem vele zúgott. A zúgásból és az emberek derűs arcából – igen, az indulatos kiáltások derűs tekintetű embereké voltak – megértettem, hogy a felháborodás nem a szónoknak szól, hanem azoknak, akiknek a szónok a nevét említette.

Az ablakpárkányokon is ültek. Oda szorultam. Lenéztem. Láttam, hogy az udvar tele van. Egy teherautó is állt ott. A szónokok beszédeit kihangosították, a lépcsőházban, az udvaron, az utcán is lehetett őket hallani. Esteledett. Az udvaron sétáló, beszélgető, tapsoló embereket fényoszlopok világították meg. Senkit sem ismertem, mégis mintha ismerősök között lettem volna. Talán azért érzem ezt, mert volt a tömegben néhány színész meg színésznő, őket több filmben is láttam. Az emelvényen a szónokok között voltak írók, azoknak is láttam már a fényképét.

Miközben a barátomat kerestem, feltűnt, hogy nem messze tőlem, egy fiú ölében egy lány ül. Kipirult arccal figyeltek. Azok között voltak, akik folyamatosan bekiabáltak. A fiú keze a lány fenekére alatta volt. Láttam, hogy a lány néha a fiú combja közé nyúl. Akkor sem húzta el a kezét, amikor éljenzett.

Elég messze, a tulsó oldalon, azok között, akiknek lábujjhegyre kellett állni, hogy az előttük lévőktől lássák, mi történik az emelvényen, megláttam a barátomat. Úgy láttam, lenyűgözte őt, nem is a látvány, hanem a hangulat. Együtt kiabált a többiekkel.

Nem azt akarom leírni, hogy milyen volt 1956. június 27-én a Váci utcai Tiszti Házban a Petőfi-kör sajtóvitája. Mindenkinek vannak emlékei, aki ott volt. Itt, Párizsban is sokat írtak erről. Az én érzéseimről és a barátom arcáról akarok írni, úgy, ahogy visszaemlékszem rá, amint áll a nagyterem jobb oldali bejárata melletti oldalon a falhoz szorulva, lábujjhegyre emelkedik, éljenez és kiabál.

Csalódott is voltam. Izgatott is voltam. Csalódott, amiért a barátom nem keres engem a tömegben úgy, ahogy én keresem őt. Izgatott voltam, mert átragadt rám a feszültség. Főképpen a barátom feszültsége ragadt át rám. Úgy gondoltam, hogy ő el van foglalva a részvétellel, ezért nem látom rajta, hogy bármi más érdekelné, mint a szónokok szavai. Engem is érdekelt, amit hallottam, de nem kötött le annyira. Inkább érdekesnek éreztem, amit hallottam, semmint magával ragadónak, szóval nem voltam annyira elfoglalva a benyomásokkal, hogy ne érdekelt volna, hol van éppen a barátom.

Katonák is álltak a tömegben. Alattomos, figyelő szempárokat is láttam. Az ablakból lenézve észrevettem, hogy a híres színész, aki a feleségét, a híres színésznőt átkarolva lassan sétált az udvaron, és sok embernek mosolyogva visszaintett, a hűvös estében leveszi a zakóját és a híres színésznő vállára teríti.

Ezt a mozdulatot jobban megőriztem magamban, mint a szónokok szavait. Más férfiak is ráterítették a zakójukat más nők vállára.

Mások is egymásra mosolyogtak. Szerettem volna, ha én is rámosolyoghatok valakire, de a barátomon kívül senkit sem ismertem, és ő messze állt tőlem, a túlsó oldalon, az emelvényre vezető lépcsőnél.

Azért mégis úgy éreztem, hogy az egymás iránti barátságosság érzése áthatja a tömeget. És azt is éreztem, hogy nemcsak két ember között támadhat fel hirtelen az a kapcsolat, amit barátságnak mondunk.

Kihajoltam az ablakon. Szerettem volna, ha lentről észrevesznek. Annyira kívántam ezt, hogy integetni kezdtem. Mások is integetni kezdtek mellettem. Lentről visszaintegettek. Mosolyogtak. A színészek is. A katonák is. A reflektorfényekben lent kószáló emberekben volt valami ártatlanság. Ők nem kiáltottak. Mintha az eget kémelelték volna, s ettől levegős és tiszta volt a tekintetünk. Nem jutottak be az előadóterembe, mégis várakoztak. Úgy éreztem, hogy közös a várakozásunk. Nem tudjuk pontosan, kire és mire várunk, nem szónokolunk, nem kiáltozunk, ám ez a várakozás mégis tartós és az élményét akkor is elvisszük magunkkal, amikor a többiek felfűtöttsége lecsillapul.

Ez az érzés segített, hogy ne kerítsen hatalmába a félelem, ami mindig elfogott, ha tömegbe kerültem. A szónokok fellelkesítették a jelenlévők nagy részét. Jól értettem őket és nem volt kétségem afelől, hogy nekem nagyon is megfelel az, amit mondanak. Már persze azok, akiket megéltünk. Voltak ugyanis verejtékező, tétova, hatástalan, sőt visszatetszést keltő szónoklatok is.

Amikor végre egymás mellett álltunk a barátommal, úgy éreztük magunkat, mint amikor gyerekkorunkban kenyérrre vártunk a pékség előtt. Én legalábbis így éreztem, mert folyamatosan ismételte: „Hol voltál?“, „Gyere!“, „Maradj mellettem!“, „Ne veszítsük el egymást!“.

Azt mondta: keressük meg a barátunkat.

Nem tudtam, miért nevezi barátunknak a negyedéves bölcsészt. Csak azért, mert ő is kecskeméti gimnazista volt? Ennél többet nem tudtunk róla. Fogta a karomat, hogy ne veszítsük el egymást a tömegben, de úgy éreztem, fontosabb a számára ennél az, hogy odajussunk, ahol a bölcsészhallgató ismerősünk állt. Úgy voltam ezzel a bölcsészhallgatóval, mint az apám a barátommal. Féltékeny lettem rá.

Hívtam a barátomat, hogy üljünk le. Hátul megüresedett éppen két szék. Gyere, ne szarj be, amíg engem látsz, kiáltotta a fülemben, mert éppen kitört a hangzavar, és kiáltani kellett, hogy megértsük egymást.

Másnap éjszaka otthon azt álmodtam, hogy sorban állunk a barátommal az utcánk túlsó végében lévő pékség előtt. Nagy tömeg volt az üzletnél, nem úgy, mint régen. Az álmaimra néha pontosabban emlékszem, mint az életem eseményeire.

Nagy tömeg volt a pékségnél. Az asszonyoknak egyáltalán nem volt akkora fenekük, mint régen, a felsőkarjuk sem volt olyan húsos, egyáltalán soványabbak voltak. Sok férfi állt a tömegben. Katonák is. Mi sem gyerekek voltunk. De azért ugyanúgy a fal mellett várakoztunk, mint régen. Azt mondja a barátom: na ebből elég, gyere, menjünk be a boltba. Én meg: de nem vagyunk még soron. Nem számít, mondta, és karon fogott. Lecövekeltem magam. Az arcomba hajolt. Olyan kipirult volt az arca, mint gyerekkorunkban. Ne szarj be, mondta fenyegetően, gyerek! Én eldodogtam újra, hogy nem vagyunk még soron.

Hatalmas léptekkel elindult. A tömeg, a férfiak is, a katonák is elnémultak. Figyelték, amint halad a fal mellett. Na nézd, a Sugárék Andrisa, visított fel egy asszony.

A barátom az emelvényhez érve kérdezett valamit a negyedéves bölcsészhallgatótól. Valamiben megegyeztek. A bölcsészhallgató az elnökségi asztal mögé ment. Úgy gondoltam, azok is a szervezők közé tartoznak, akik ott álltak.

Az előadók gyorsan váltották egymást. Egy politikust lehurrogtak. Fáradtan, zavartan beszélt. Érződött rajta, hogy ő maga sem hisz abban, amit mond. Szónokolt. Az elnök, egy nálunk hat-nyolc évvel idősebb fiatalember nem tudott úrrá lenni a felháborodáson. Az asztal mögött álldogálók közül előlépett egy másik fiatalember. Vele váltott előbb néhány szót a bölcsészhallgató ismerősünk. Sovány volt. A járása, a fejmozgása is imbolgó. Felemelte a kezét. Csend lett a teremben. Úgy gondoltam, ő a szervezők között az, akit a legtöbben ismernek, akiben a legjobban bíznak. Mi a demokrácia elvei alapján állunk, mondta. Kérlek benneteket, barátaim, hogy mindenkit hallgassatok végig.

Lassan engedte le a kezét. Annyi év után is magam előtt látom a karmozdulatot. Mintha nem is a testéhez tartozott volna hozzá a karja. Mintha mondjuk egy lebegő kendő hullámozott volna, akár egy mesében. Kilenc év után is határozottan álltom: elnémult a terem a mozdulatra.

Később, mikor ketten a Nyugati pályaudvar felé siettünk, hogy az utolsó vagy első – nem tudom már, hogy az aznapi vagy már a másnapi – vonatot elérjük, azt mondtam a barátomnak, aki a Kossuth Lajos utcán és a körúton mindvégig a szónoklatokról beszélt, hogy mi volt bennük nagyszerű és mi, így mondta, a bűnös, azt mondtam, ne röhögj ki, nekem a legjobban az a pali tetszett, aki a karmozdulatával elnémította a tömeget, azzal a pár szóval csak, hogy mindenkit meg kell hallgatni, mert ezt kívánja a demokrácia, figyelted, mondtam, ezt akkor mondta, amikor éppen egy olyan alak beszélt, aki a vezetőket védte, vagyis hát öellene szónokolt.

A barátom kicsit meglepődött azon, hogy bennem ez maradt meg legerősebben. Azt mondta, hogy az a fickó a Petőfi-kör vezetője volt, csak a keresztnevét tudja, ő is Gábor.

A másik Gábor karmozdulata mellett a nevetésünkre emlékszem a legjobban, a Lenin körút és Sztálin út sarkán. Álltunk a Röltex-üzlet kirakata előtt, a kirakatban nincs más, csak egy nagy halom cérna. Olyan az egész, mint egy cérnaerdő, és az erdő közepén az éjszakában két röhögő fickó, ahogyan a kirakatüvegben láttam magunkat.

Arra is emlékszem, hogy nevetés közben fájdalmat nem, inkább azt mondhatom, magányosságot éreztem. Hiába állt mellettem, hiába nevetett velem a barátom. Ugyanis a nevetésünk ahelyett, hogy visszahozta volna a régi boldog időinket, amikor az osztályban, az utcán, a sportpályán, bárhol a legnagyobb marhaságokon is nevetni tudtunk, ez a nevetés ott, a Lenin körút és Sztálin út sarkán, az üres és néma körúton két olyan ember erőltetett nevetése lett, akik éppen arra gondolnak, hogy vége a régi őszinte nevetések korának, valami új és ismeretlen következik, talán ez az utolsó nevetésünk valami marhaságon, mert mi másnak lehet nevezni, mint marhaságnak, ha azon nevetünk, hogy két palit is Gábornak hívnak.

Az a karmozdulat az emelvényen olyan mélyen rögződött bennem, hogy nem is tudtam szabadulni az emlékétől. Volt, amikor nem is a karmozdulatot láttam magam előtt, hanem annak a fiatalembernek a tekintetét.

Nem mondhatom, hogy magabiztos volt a tekintete. Azt se mondhatom, hogy tanácstalan volt. De nem rutinosan vette át a tehetetlen elnöktől az irányítást. Nem azt éreztem akkor, és ma sem azt érzem, hogy diktálni akart volna az emelvényről. Vagy kérni akart volna. Amikor a karmozdulatot láttam és a szavait hallottam, nem is volt rám olyan nagy hatással. A mozdulatra és a szavakra ráfelelő csend tette olyan fontossá az egészet. A csend nélkül, azt hiszem, semmit sem jelentett volna számomra a közbeszólás. Ez annyira foglalkoztatott, hogy újra és újra lejátszódott bennem akaratlanul is a jelenet. Újra és újra próbáltam egy hiteles megnevezést találni rá. Végül is találtam: egyértelműség. A titkár tekintete, a hangja, a kísérő karmozdulat természetessége egyértelműen ugyanazt fejezték ki, amit a szavai.

Akkor ott a teremben már órák óta volt aki lázasan lobogott, volt, aki elszántan hazudozott, volt, aki logikus mondatokkal magyarázott, mások protestáltak, volt, aki zavartan állt az emelvényen, a tömeg meg lelkesen, gyanakodva, felszabadultan, indulatosan, mérlegelve önmagát és a hallottakat tombolt, zúgott, tiltakozott. Néhányan összebújva, mint a sportolók egy kosárlabda-mérkőzés szünetében az ellenjáték taktikáján tanakodtak. Jó néhányan üdvözült mosollyal jártak-keltek a tömegben. Úgy tettek,

mintha nemcsak mindenkit ismernének, de minden, ami történik, az ő érdemük volna. Mások árulkodó sietséggel tapsoltak és éljeneztek. Ezek mindig körülnéztek, hogy mikor jön el az éljenzések és tapsok ideje. A hallgatóság, úgy éreztem, őszinte is volt, szerepeket is játszott, s ebben a gomolygásban a titkár kézmozdulata és az a néhány szó, amit kimondott, azt fejezte ki, hogy a cseppnyi szabadságot, amit kiharcolt, ne sajátítsa ki senki, engedjenek mindenkit szóhoz jutni.

Megérezte ezt a közönség. A lépcsőház közönsége is. Onnan sem hallatszott egyetlen hang sem a szavai után. Megérezték az udvaron nyüzsgők is. Az ablakból láttam, hogy lent megszűnt a járkálás.

Ugyanezt a mozdulatot láttam hónapokkal később, október 23-án kora délután a Bem-szobor előtt a tüntetésen. Gábor, akit én azóta a titkos testvéremnek tekintettem, ott állt a szobor előtt. A híres fiatal színész és a híres öreg író társaságában. A Himnusz énekeltük. Lassan mind a hárman integetésre emelték a kezüket.

Lehet, hogy ezek nem fontos dolgok. De bennem megmaradtak. Hozzátartoznak az én történetemhez. Nem színezek ki semmit. Ebben mások vagyunk, Liv! Én itt, Párizsban is egy vidéki srác maradtam Kecskemétről. Budapesten is az maradtam. Nem vagyok beavatott. A saját életemben szeretnék beavatott lenni.

Mielőtt megismertelek, elmentem néhányszor a Café Celtique-be, a rue de Seine-n. Magyar emigránsok járnak oda, írók, szerkesztők, festők. A Bul Mich és a Saint Germain sarkáról szerettem elindulni. Van ott mindárt a rue de la Harpe sarkán egy önkiszolgáló. Válogatok a sajtók meg a mustárok között. Ez is az én elmaradhatatlan vidékiségem? Otthon soha nem láttam ennyi sajtót meg mustárt. Iskolás koromban a csokoládé is hiánycikk volt. Banánt és narancsot külföldön láttam először. Mindig másféle sajtót eszem, ha arra járok. Egy pohár sört ittam mindig a Café Celtique-ben a salátára, mindig másféle sört kértem.

De előbb végigsétálok a Boulevard Saint Germainen a Place de Odeonig. A jobb oldalt megyek, ott vannak a bámulható kirakatok. Néhány ruhadarab már olyan, mint egy jó ismerős. A rue Mazarine sarkán van egy búzákék pólóing, sötétkék-fehér a csikozása. Mindig félek, hogy valaki megveszi előlem. De nem tudom rászáni magam a vásárlásra az ára miatt. Lehet, hogy kirakati mintadarab. Néha arra gondolok, hogy a tulajdonos az üveg tülso oldaláról látja, hogy megállok és nézem. Figyel, vár. Lehet, hogy neki előnyös, ha a kirakata előtt gyülekeznek az érdeklődők. Néha úgy érzem, hogy a pólóing már nem is az övé, hanem az enyém.

Befordulok a rue de Seine-re. Ott sem kisebb a forgalom, csak más. Ott nincsenek autósodák, mint a Saint Germainen, ahol amikor a piros lámpa zöldre vált, kilő a kocsiáradat és minden felmorajlik. Itt az őrült vágató motorok meg a keskeny utcában is felgyorsuló kisautók sivítanak, és az árusok kiáltoznak egymásnak. A galériák meg a boltocskák kirakatainak a poros nyugalma olyan, mintha Pompeiben járnál. Elmegy melletted egy miniszoknyás lány a zöld, sárga színeivel, kiugrik a kapu alól egy fütörésző kétméteres szenegáli fiú. De a régi térképekből a kisgalériák kirakataiban, a régi könyvekből, a kis amulettekből, a szobrocskákból, a gyöngyfűzérékből, a főlíánsokból árad az események csöndje.

Amíg meg nem ismertelek, ezek voltak a legszebb időim Párizsban. Tudod, ez az én világom. Az egyik kis üzletben árulnak ugyanolyan kenyeret, amilyenért gyerekkoromban otthon álltam sorban.

A Café Celtique-ben a járdára kirakott asztaloknál a napvédő ernyő alatt isszuk a sört. A fiúk okosak, tájékozottak. Sokat vitatkoznak. Mindenre tudják a magyarázatot. Arra is, ami otthon történik, arra is, ami Algériában történik, vagy Izraelben, vagy Amerikában. Mindig vitatkoznak, mert mindegyikük más magyarázatot talál. Sohasem győzik meg egymást, de úgy vettem észre, ez nem is áll a szándékukban.

Hallgatom őket. Iszom a sörömet.

Egyetlenegyszer szóltam közbe.

Arról folyt a vita, hogy október 23-án a bölcsészeknek és a közigazdászoknak a Petőfi-szobortól induló menete vagy a műegyetemistáknak a Műegyetemről induló menete robbantotta-e ki a forradalmat. Azt mondtam, hogy nem tudom, mi volt a Petőfi-szobornál, de a műegyetemisták egyáltalán nem gondoltak forradalomra. A lengyelek iránti szolidaritásból és az előző napi gyűlés határozatairól való tárgyalás érdekében indult el a menet.

De hogy a nemzeti zászlókat már azért vitték a műegyetemisták, mert meg volt minden szervezve.

A fiú, aki ezt mondta, nem volt ott a Műegyetem kertjében, ahonnan a menet elindult.

Mondtam erre, és lehajítottam a sörömet, hogy bátorságot nyerjek ezeknek a nálam okosabb fiúknak a beszélgetésébe beleszólni, mondtam, hogy a menet zászlók nélkül indult el és csak később kezdték a lakóházakból kiadogatni a zászlókat. – De hát a jelszavak, amiket már ott az indulásnál megfogalmaztak – mondta a fiú.

Letettem a sörös poharam. Elég nagyot csendült a márványszotalon, erre jól emlékszem, mert én sosem teszem le így a poharam. Felfigyelt az egész asztaltársaság. Mintha akkor vették volna észre, hogy én is ott vagyok, egy surmó valahonnan a világ végéről.

Hallgass ide, barátom, mondtam, s ahogy ezt kimondtam, már el is szégyelltem magam, mert patetikusnak éreztem és nem illett oda, meg hát hozzám sem illett, de mégis megismételtem azt, hogy hallgass ide, barátom, mert egy pillanatra visszarepített engem az, amit mondani akartam, amit muszáj volt mondanom, kilenc esztendőre repített vissza. Októberben szólítottuk így egymást, októberben fordultunk így a másikhoz, hogy hallgass ide, barátom, hallgass ide, barátom, mondtam az üres sörös poharam fölött, jelszavak nem voltak, csönd volt, amikor megindultunk, olyan csönd, amilyent elképzelni sem lehet, hogy ennyi ember ilyen csöndes tud lenni, ilyen csöndben tud elindulni és ilyen csöndben tud vonulni. Ott voltam.

Na, erre csönd lett ott is. Pedig nem intettem, nem emeltem fel a kezem. Jó volna, drága Liv, ha le tudnám Neked írni azt a csöndet. A hirtelen támadt csöndben úgy látszik, kicsit oldalt dönthettem a fejem vagy elfordulhattam, mert nagyon resteltem, hogy a fiúk közül mindenki engem néz. Rám meredtek. Mintha azt gondolták volna, hogy hát ez meg mit akar, honnan kerül ide. Volt a tekintetükben egy árnyalat, nem tudom másképpen mondani így visszagondolva, egy árnyalat, a jóváhagyásé, az egyetértésé talán. Hogy akárki ez, akárhonnán jött, de rendben van, hogy azt mondta, amit mondott.

Olyan zavarban voltam, hogy nem mertem ránézni egyikükre sem. Így történhetett, hogy kicsit oldalt húzódva, elfordítva a fejem, megláttam a másik asztalnál egy férfit. Először csak az előrenyújtott lábát. "cska fekete, magas szárú cipőt viselt, amilyent csak az öreg, a szegény emberek hordanak. Vászonnadrágja volt, khakiszinű, elég rendes szabású, ki volt rojtosodva. Egymáshoz volt szorítva a két lába, olyan tartásban előrenyúlva, hogy egészen hátra kellett döntenie a felsőtestét. Felemelkedett a két térde, ahogy maga alá húzta a lábát, mert a márványszotal felett előre akart hajolni. Az arca egészen közel volt. Úgy nézett bennünket, mintha értett volna magyarul, és így értette volna, hogy miről beszélünk.

Úgy éreztem, a csönd az én teljesítményem. Ez jó érzés volt. A többi úgy jött. Láttam magam előtt a Műegyetem kertjét. A központi épületnek, ahogy nevezték, „K. épület”-nek a könyvtárszámra nyíló kapuja felől láttam a kertet. Úgy, ahogy október 23-án délelőtt. Száz méternyire a gyors munkával készített emelvény. Az emelvényen a harcokcsizó alezredes. Körülötte néhányan. Valahogy gyűrűbe fogva őt. A gyűrű alakja változik. Karika, ovális... A kavargás folyamatos az emelvény körül is. Az emelvényen szónokok és hívívők váltják egymást. A tömeg hullámszik. Beszívja a peremen bókászókat. Engem is. Már csak azt veszem észre, hogy kialakulnak a sorok. Csendben. Bizonyos vagyok benne, hogy amikor a menet megindult, csend volt. Nem figyeltük a mellettünk állókat. Mindenki magába húzódott. Mindenki a saját elhatározása alapján állt be a sorba. Senki sem tudta, hogy mi felé indul el.

Ültünk egy ideig még a sörünk mellett a Café Celtique teraszán. Nem tudom, a többiek mit éreztek. De mintha mindenki számára fontos lett volna, hogy üljünk együtt a csendben. Mikor búcsúzni kezdtünk egymástól és indultunk, a szomszéd asztalnál ülő férfi odaszólt. Azt mondta, ugye milyen jó kis hely ez, ugye milyen jó a sör...

Másnap újra leültem ugyanahhoz az asztalhoz.

Rendeltem egy sört.

Csak úgy üldögéltem. Nézelődtem.

A szomszéd asztalnál megint ott ült a rojtos nadrágos férfi. Fakult sárga pólóingben volt. Ő is sört ivott. Ő is nézelődött. Nem szóltunk egymáshoz. Azt hiszem, én intettem először, hát mégis ő az idősebb, gondoltam. Nem tudom, hány éves lehetett. Nem tudom, mióta járt le oda sört inni. Ültem egy órát. Láttam, hogy senkivel nem beszél. Arra gondoltam, én talán mégsem érem el az ő korát úgy, hogy mindennap lejárak ugyanoda, iszom a sört, hallgatok. Arra gondoltam, hogy azért, ha tehetem, lejárak majd egy párszor még, leülök a csöndben, ami persze relatív csönd volt, mert a motorosok száguldoztak, az árusok átkiabáltak egymásnak, a nyitott ablakokon át slágerzene hallatszott a rádiókból, de ez mind nem zavarta meg azt a csöndet, amit magamban éreztem.

Tudod, addig sohasem jelent meg előttem az a néhány perc, amikor a tömeg sorba rendeződött és megindult a Bem tér felé. Nem tudom, miért nem jelent meg. Talán az a pár szó, az a kis vita váltotta ki előző nap, amikor nekem közbe kellett szólnom. Akkor kezdtem szétbontani az emléket. Akkor hallottam meg először a kavargásban a csöndet. Ez így kicsit patetikus, de tényleg átéreztem az egykori csöndet és azért mentem vissza a következő napon, hogy újra előhívjam magamban és megőrizzem.

Most, hogy ezt leírom a számodra, biztos vagyok benne, hogy abban a régi csendben a sok ezer ember közötti egyetértés mutatkozott meg. De úgy gondolom, ennél is fontosabb, hogy a sok ezer embernek az egyetértése az önmagával egyetértő sok ezer ember egyetértése volt.

Amikor a Café Celtique teraszán közbeszóltam és a fiúk elhallgattak, mintha valami előhívódott volna bennük is. Mintha visszatért volna valami a számukra is. Mintha megtaláltak volna valamit, amit már elveszítettek.

A következő napon is ott ült a francia. Most is kifakult sárga pólóingben, kirottosodott szélű vászonnadrágban volt, ugyanúgy mindkét lábát az asztal alatt előrenyújtva és egymáshoz feszítve ült. Melegebb volt, mint az előző nap, szandált viselt. Nem volt túl sok hely a járdán, úgy emlékszem, három asztal fért el. Egészen közel voltak egymáshoz. Illetlenségnek tartottam volna, hogy jobban szemügyre vegyem, pedig kíváncsi voltam rá, ugyanis rögtön, ahogy leültem, intett, mintha már ismertük volna egymást. Visszaintettem. Úgy fordultam, hogy bármilyen közel vagyunk is, azért ne kelljen a másik arcába bámulnia egyikünknek sem. Így aztán inkább éreztem, semmint láttam, hogy akkor sem bámulna az arcomba, ha vele szemben ülnék, mert a vállam fölött elnézett a Szajna irányába, a rue Jacob sarkán álló épület felé. Az volt a benyomásom, mintha azért ülne a Café Celtique teraszára – amit persze nagyképűség volt terasznak mondani, mindössze azt a néhány asztalt rakták ki a járdára –, hogy szemmel tarthasson, fogalmam sem volt róla, hogy mit, a rue Jacob sarkán.

Férfias lóarca volt, mély barázdákkal.

Ittam a sörömet. Itta a kávéját. Az volt az érzésem, hogy amiként ő most már hozzátartozott az otllétemhez, ő is úgy érzi, hogy én meg az ő otlletéhez tartozom hozzá. Talán azért éreztem ezt, mert láttam, hogy az előző nap a fiúknak úgy intett, s azok úgy intettek vissza neki, mint ahogy az ismerősök üdvözlnek egymást.

Ha szabad a számodra, Liv, kerülgetni a benyomásaimat, az volt az érzésem, hogy ő is valahol egész máshol van, mint ahol éppen üldögél.

De akkor már valaki ott állt az asztalomnál. Pontosabban a két asztal között. Nem tudom, még sohasem beszélünk róla, hogy emlékszel vissza Te arra, ami ezután következett. Olyan közel voltál, hogy nem lehettem biztos benne, melyikünket szólítod meg. Mind a kettőnkől megkérdezhetted ugyanis, amit megkérdeztél, azt, hogy elfoglalhatod-e az egyik szabad széket, amíg megiszod a kávédat. A harmadik asztalnál egy pár ült, a mi két asztalunk mellett volt egy-egy szabad szék. A francia asztalához ültél le. Üdvözöltétek egymást olyan szavakkal, amelyeket azok váltanak, akik ismerik ugyan a másikat, de nem olyan közről, hogy beszédbe elegyedjenek, s – ha nem a helyzet kényszerűsége hozza magával – közös asztalhoz üljenek. A szabad szék közelebb volt az én asztalomhoz. Úgy is érezhettem, mintha mellém ültél volna le.

Érezhetted ezt Te is, mert azonnal hozzám fordultál és kimerően ugyan, de barátságosan azt mondtad, reméled, nem zavarsz, csak néhány percre ültél le.

Látod, megpróbálok Rólad is úgy beszélni, mintha egy harmadik személyről beszélgetnénk ketten. Talán érdekes lesz a számodra. Talán közelebb jutunk ahhoz, amiért elszántam magam arra, hogy írjak Neked.

Kihozták a kávédat és az én asztalomra tették le. A francia azt mondta, jó napot, Liv kisasszony. Tegnap megint itt voltak a magyarjai. Jó napot, Montand úr, válaszoltad. Az úr is velük volt, folytatta a francia. Valóban? – kérdezted. Felemelted a csészét. Előírásosan fogtad a fülét, a kisujjadat eltartva. Már a szádhoz emelted, a fejedet előrebiccentetted, s ettől a kis mozdulattól a hajad egyik oldalt a válladra hullott. Igyekezted, hogy ne legyen mesterkélt a mozdulat, mégis úgy éreztem, mintha begyakorolt lett volna. Az is, ahogy a hajad oldalt előrelebbent, az is, ahogy a nyelved hegyével megízlelted a kávé, és csak azután illesztetted az ajkaidat a csésze peremére. Az is, ahogy ittál egy kortyot, olyan hosszan, hogy közben a csésze felett végighordozhatsz rajtam a tekinteted, aztán ugyanolyan hosszan szívad fel a második kortyot is, mint aki így élvezi legjobban a kávé. Közben lehunyad a szemed, és nekem az jutott az eszembe, hogy a romantikus múlt századi regényekben, mondjuk, úgy írják le az ilyesmit: a szempillák függőnyével eltakarta a szeme kékségét.

Valóban? – kérdezted franciául és a harmadik korty előtt magyarul hozzátetted, még nem láttam önt itt, szintén a forradalomban való részvétele miatt kellett eljönnie Magyarországról?

Váratlan volt a kérdés, főképpen az, hogy magyarul kérdezted. Úgy emlékszem, nem is tudtam rögtön válaszolni. Valószínűleg önkéntelenül bólinthattam, mindenesetre a némaságomat és a meglepetés kiváltotta fejmozdulatomat Te válasznak tekintetted, mert odaszóltál a franciának, nagyon köszönöm, Monsieur Montand, hogy megismertetett bennünket egymással.

Ugye, Te is úgy gondolsz, hogy az egyórás sétánkon többet tudunk meg egymásról, mint másokról esztendő alatt. Bizonyos vagyok benne, hogy ezt Te is így érezted. Nemcsak azóta vagyok bizonyos benne, mióta, hát ugye hónapokkal később, ezt azért megbeszéltük. Már akkor is így éreztem, mikor a rue Daphine-n végighaladva feljutottunk a Pont Neuf-re, megálltunk, te rákönyököltél a híd karfájára s a Notre Dame-ot nézted. Magadról beszéltél. Nem úgy, mint akinek nem volt még alkalmam, hogy egy magyar társaságában megnyilatkozzon. Úgy beszéltél, mint aki fel akarja használni az alkalmat arra, hogy önmaga számára is tisztázzon néhány dolgot.

Ugye leültünk a hidon egy padra a szenegáli meg kenyai árusok közelében, akik szőnyegek és csomagolópapírok árultak a faragásokat, a bőrárakat, a csontfigurákat.

Kilencedik éve élek Párizsban. Még mindig nem tudtam hozzászólni ahhoz, amiről azt mondjuk, hogy más a város ritmusa. Ilyen gyorsasággal avattál be az életedbe és cserében én is többet mondtam el magamról, mint bárkinek a barátomon kívül.

A francia nélkül biztosan nem ismerkedtünk volna meg.

Olvastam valahol, hogy mennyi mindennel vagyunk összekapcsolva, amiről nem tudunk, és az, ami valakivel megtörténik, beleszólhat a sorsunkba anélkül, hogy tudomásunk lenne róla.

Még nem mondtam el Neked, de itt az ideje, hogy elmeséljem, mit tudtam meg később a fiúktól a franciáról. Ezt persze Te már régen ismerted, de elhangzott egy mondat, amit nem ismerhetél. Eddig nem mertem Neked elmondani.

A rue Mazarine és a rue Buci sarkán álló zöldséges üzlet tulajdonosa. Az üzletet a felesége vezeti, ő csak kíséri a pénztárnál és a kis irodában. A jobb lábát nem tudja behajlítani. A térdét szétverték negyvennégy tavaszán a gestapósok. Partizán volt. Elfogták. A rue Jacob sarján álló épületben volt a Gestapó-parancsnokság. Alig száz méterre a Café Celtique-től. Nehezen élte túl a kínzást, azóta botal jár.

Mióta nézheti onnan a kis teraszról a rue Jacob sarkán álló épületet?

Miért nem vettem észre a botját? Láttam, hogy a lábait mereven előrenyújtja az asztal alatt. De a botját hová támaszthatta, hogy nem láttam?

A fiúk azt is elmondták, hogy akkor megy le a kávézóba, amikor még nincs ott a délutáni sokaság. Akkor jön el, amikor az ismerősök már felszedelődöztek. Minél kevesebben lássák, amint végigbiceg a zöldséges boltig.

A fiúk azt is elmondták, hogy Monsieur Montand Madame Maquizard-nak szólítja az anyádat, aki néha nála vásárol. Anyád – az mondta el a fiúk közül, aki hallotta – szomorú mosollyal tiltakozik, ugyan, Monsieur, de hiszen engem csak azért vittek Kecskemétre Mauthausenba, mert zsidó vagyok, az én esetemben szó sem volt ellenállásról. Monsieur Montand erre azt mondta: Madame! Aki megjárta Mauthausent, az kiérdemli ezt a megszólítást.

Biztosan tudsz erről te is. De arról nem, hogy a fiú, aki nekem elmesélte, hozzátette, hát isteni nő ennek a kis szöszinek az anyja is, nem tudom, melyiküket választanám.

Mikor a Ponte Neuf-on elbúcsúztunk, sokáig bámultam a híd karfájára támaszkodva. A rakparton az autók ugyanúgy kergették egymást, mint máskor. A Notre Dame is ugyanolyan zöld volt a délutáni fényben. A víz is ugyanolyan szürke. A hidak felett a tornyok és a háztetők, balra a Louvre tömbje ugyanúgy a turisták kedvenc képeslapfotóira emlékeztetett. Mégis úgy éreztem, hogy valami megváltozott. Minden, amit láttam, jobban hozzám tartozott.

A zöldnadrágos, sárgapólós szenegáli fiú, aki guggolva árulta az ajándéktárgyait, odaszólt, szép napunk van, uram. Összekapcsolódott a jóérzés bennem a régi nyaraim emlékeivel, amikor először jártam Budapesten a barátommal a Margitszigeten, amikor együtt sétáltunk a kecskeméti főtéren a Nagytemplomtól a pályaudvarig.

Elhaladtunk ilyenkor a Cifrapalota előtt. Arról beszélgettünk, hogy milyen lehetett az utca, amikor még korzó volt. Mi már a Katona József Gimnáziumba jártunk, a régi református gimnázium utódjába. Az érettségizőktől tudtuk, hogy amikor a régi iskolába külön jártak a fiúk és a lányok, a korzózás volt a legizgalmasabb program. A lányok egymásba karolva sétáltak a Cifrapalota meg a szemközti zsinagóga előtt. A fiúk kettesével-hármasával követték őket. Megálltak a lányok. Csatlakoztak a fiúk. Később tudtam meg Tőled, hogy a Te anyád is sétált ott szombat délutánonként a barátnőivel.

Ahogy őt faggattad a múltjáról, úgy faggattál engem is. Ezelős kíváncsiság élt benned, hogy talán megtudhatsz így tőlem valamit az anyád fiatalságának a környezetéről. Mintha belehelyeztél volna mindkettőnket egy régi filmtörténetbe, amelyben nem számított, hogy amikor az anyád a református líceumba járt, akkor én még éppen csak megszülettem. Én sem csináltam mást akkor, amikor már nagydiákként a barátommal járva a várost próbáltuk felidézni, hogy milyen lehetett korzózni a régi utcákon.

Amikor bemutattál az anyádnak, mind a kettőnket ugyanaz a kíváncsiság töltött el, mint Téged. Anyádat az iránt, hogy milyen lett a város a háború után. Engem az iránt, hogy milyen lehetett a háború előtt. Akkor tudtam meg, hogy anyád egy amerikai tiszttel érkezett Mauthausenből Párizsba, de aztán a tisztet hazavezényelték Ohio államba.

Ilyen volt az első szeptemberünk. Ha egy szabad óránk volt, kisétáltunk a barátommal a Margitszigetre. A Bartók Béla úti kollégiumban laktunk. Gyalog mentünk végig a rakparton. Az a néhány hét, azt hiszem, életem leggondtalanabb időszaka volt. Lehet, hogy a később történtek felől visszanezve ez különösnek tűnik, de mégis szép, boldog és izgalmas volt a város. Én, mikor eldöntöttem, hogy mérnök leszek, elhatároztam, hogyha végzek, visszamegyek Kecskemétre. Megtanulok mindent, amit tudni kell ahhoz, hogy csatornázni lehessen a város külső negyedeit is.

Ugyanabban a szobában laktunk, együtt jártunk a menzára ebédelni, együtt tanultunk. Októberben kezdtem érezni a változást a barátomon. Gyűlésekre járt. Feszültebb lett. Konokabb. Lelkes? Inkább, legalábbis számomra, rejtélyes. Nem beszélt meg mindent velem, mint régebben. Nem azért, mintha titkolódnia akart volna. Kevés ideje maradt. Egy mondattal intézett el olyan dolgokat, amelyekről régen napokig beszélgettünk. Mindenhol ott akart lenni. Mintha nélküle nem történhetett volna meg semmi.

Október 22-én délután kerestem. A kollégiumban azt mondták a fiúk, hogy átment a Központi épületbe. Gyűlés kezdődik, a barátom az egyik szervező.

* Részlet egy készülő regényből

Poszler György

Műfajok határán

Sándor Iván két évtizede

Az utolsó két évtizedben vált egyértelművé: a regényíró és az esszéista elválaszthatatlan. Ez legalább két szempontot jelent. Először, hogy mindkét műfajban ugyanazok a létproblémák, egyéni és közösségi létproblémák foglalkoztatják. Másodsor, hogy a két műfaj megoldásokban is áthatja, ihleti és vonzza egymást. Így van ez az egész időszakban. De a legegységesebbé a korábbi regénysorozat utolsó darabjában, a *Tengerikavics*-ban válik.

A két évtized pontosítandó. Majdnem két évtized: '81 és '99 között. A határokat két esszékötet jelzi. Egy nagy, könyvnyi esszé '81-ből: *Németh László üdvтана*; és egy karcsú esszévalogatás '99-ből: *Rocinante nyomában*. A kettő között sok minden, ami a két évtizedben és az egész életműben a legfontosabb.

Érdemes tételesen áttekinteni. Tehát a Németh László üdvтана után regényben. *Ködlovas* – '83; *Századvégi történet* – '87; *Arabeszk* – '91; *Átváltozások kertje* – '95; *Tengerikavics* – '96; *A szefforiszi ösvény* – '98. Tehát a Németh László üdvтана után esszében. *A Németh László-pör* – '86; *Leperegnek a nyolcvanas évek, A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka* – '88; *Vízkeresztől karácsonyig, a nyolcvankilences esztendő* – '90; *Félelem? Remény?, a kilencvenes esztendő* – '91; *A kamevál harmadik napja, a kilencvenegyes esztendő* – '92. És ezután jön – természetesen – a *Rocinante nyomában*.

Valamit – az időpontok értelmezése céljából – érdemes megfigyelni. Történelmi súlyú korszakról van szó. Változások évadáról. A régi és az új rend fordulójáról. Vagy még pontosabban: az évtizedről, amiben lebomlik a régi rend; az évtizedről, amiben berendezkedik az új rend. Lebomlik, de nyomokat hagy maga után. Az intézményekben és a lelkekben is. Berendezkedik, de zűrzavart von maga után. Az intézményekben és a lelkekben is.

Az ihletettség egyértelmű az eddigiekből. Hogy is mondjam? Talán így: úgy tudom, Karinthy Frigyes üdvözölte megindulásakor a *Toll* című folyóiratot. Egy könnyen megfejtendő üzenettel. Azt kívánta: beszéljen a lap mindig arról, amiről szó van. Nos, Sándor Iván ezt teszi. Korábban nagy feltáró esszét és dokumentum-drámát írt Tiszaeszlárról. A vizsgált korszakban szembenéz a Németh László- és a Bibó István-hagyatékkal. És havonta írt esszé-publicisztikákban követi a változás napi folyamatait – három esztendőben: '89-től '91-ig. Nemigen kell magyarázni: nemcsak ez éveket követő esszé-publicisztikák beszélnek arról, amiről szó van. Hanem a Tiszaeszlár-elemzések is. Sajnos, ezt az utolsó tíz év meggyőzően igazolja. Németh László és Bibó világa pedig megkerülhetetlen dilemma. Az első főként a két háború közötti kor eszmetörténetében. Például a harmadik út mindmáig lezáratlan problémakörében – és sok másban is. A második főként a második háború utáni kor eszmetörténetében. Például a hazai történelem jó néhány válaszüjtőjének elemzésében – és sok másban is.

E néhány gondolat a két évtized regényeihez kötődik. De a regényekről az esszék nélkül gondolkodni nem lehet. A regények is arról beszélnek, amiről szó van. Az esszéekkel olykor szorosan összefonódva. Csak példaként. Tiszaeszlárról is esszé lesz és szépirodalom. Nem regény ugyan, de dráma. A *Tengerikavics* című regény beépíti szerkezetébe a korszak esszéinek legfőbb gondolati hozamát. A *Rocinante* nyomában pedig esszészor a modern regényről. A regényíró önértelmezése. Önmagyarázata és önellenőrzése a másik műfaj szempontból is termékeny közegében.

A hat regény tagolása viszonylag könnyű. Az első öt, a *Ködlovastól a Tengerikavicsig* egység. *A szefforiszi ösvény* egészen más. Valami újnak a kezdete.

Az ötkötetes regényfolyam tartalmi-jelentésbeli-, de nem poétikai-regénytechnikai egység.

A tartalmi-jelentésbeli egységet a kelet-közép-európai szövevény művészi elemzése jelenti. Nemzedékünk, a háborút és diktatúrákat, forradalmat és megtorlást átél nemzedék alapélményéről van szó. Egy nehezen átlátható, még nehezebben kibogozható szövevényben élünk. Amelybe mindenki belegabalyodott. Azonosságai-azonosságvesztéseiben, szerepeiben-szereptévesztéseiben mélységesen megzavarodhatott. Vagyis hóhérból áldozattá, üldözöből üldözötté, kirekesztőből kirekesztetté, győztesből vesztesé válhatott. És természetesen fordítva is. Azonosság – és szerepcserékben – olykor többször egymás után. Ez pedig az első lépcsőben a tájékozódás elbizonytalanodása. A második lépcsőben a személyiség felmorzsolódása vagy megsemmisülése. Mindezt a szövevény mozgatja. Benne a szereplők nem teszik a dolgokat, hanem történnek velük a dolgok. A tulajdonképpeni tárgy tehát a szövevény természetrajza. Önmozgásának törvényszerűsége. Benne az ellapult sorsok önkénytelen, kívülről, a szövevény által meghatározott alakulása. A szövevény történelmi és földrajzi határait pedig az öt regény pontosan körülrja. Két évszázad. A XVIII. század végétől a XX. század végéig. És a szélesebb értelemben vett régió. Köztes-Európa. Kelet és Nyugat között. Nemcsak a Duna-táj. Mert a keleti határ akár Szentpétervár is lehet. A nyugati határ akár a Rajna-vidék is lehet. Ekkor és itt önmozog a szövevény vastag pókhálója. A reménytelenül beleragadt sorsokkal.

A poétikai-regénytechnikai különbséget öt egyértelműen megkülönböztethető epikai megoldás jelenti. Méltán mondja a szerzőről a kritika egy része. Minden új mű új narrációs megoldás, új elbeszélői pozíció. Tizenhárom év alatt, a *Ködlovas* ('83) és a *Tengerikavics* ('96) között kísérletezi ki e variációkat. A szövevényregények jelentésbeli és poétikai rétegei egyaránt a sorozat darabjainak szoros egymásra építettségében bontakoznak ki.

Az első, a *Ködlovas* a majdnem tradicionális realista regény sajátosságaitól indul. Lineáris-kronologikus rendben előadott cselekménnyel, változatlan elbeszélői pozícióval. A második, a *Századvégi történet* egyetlen bejárható és bejárható tériidőt teremt. Változó elbeszélőmóddal és elbeszélői pozícióval. A harmadik, az *Arabeszk* idősík- és elbeszélőmód-váltások egymást folytató-keresztelő sorával hozza létre a szövevény több évtizedes történetének elbeszélői kereteit. A negyedik, az *Átváltozások kertje* helyszínek, jelképrendszerek és szerkezetek kavalkádjában nem kibontja, hanem regénytechnikailag is összebogozza, amit a történelem a sorsok szeszélyes kanyaraiban összebogozott. Az ötödik, a *Tengerikavics* pedig átlépi a műfaji határokat. Egyrészt családrégény, egyes szám első személyben, az elbeszélő-hős emlékeiből és emléknymozásaiból összeszöve. Másrészt esszeregény, az értekező elemző alapállásából megszólalva, átfogó korszakértelmezésekből és teoretikus megfontolásokból összeszöve. Ráadásul úgy, hogy emlékezés és elemzés, vallomás és értekezés egyetlen epikai boltozat tartópilléreit alkotja. E poétikai-regénytechnikai változatok építik fel a regényfolyamot. Amely mindvégig arról szól: mi történt itt velünk évszázadok alatt, e tágabban értelmezett régióban. És hogyan és miért történhetett? Csupán a regények hangulatát megadó, jelképes színvilág változik.

Ez pedig maga is sűrű jelentést hordozó. Cellák és vallató szobák áthatolhatatlan feketéje. Országutak kerekét leragasztó, őszi sarának barnája. Kora tavaszi tájak olvadó hórétégének szennyes félfehérje. Barlangok sötétségébe bevilágító napsugár derengő sárgája. Vidéki temetők sírköveinek évtizedektől megrongált szürkéje. Hazai színek, ahogy hordozzák a hazai történelmet. Hazai színek, ahogy jelzik a hazai sorsokat.

E történelmi-földrajzi konkrétságához képest mozdul el az utolsó regény, *A szefforisi ösvény*. A történelmi-földrajzi absztrakció irányába. Megemelve az elvonatkoztatás szintjét. Kilépve a régió gondjaiból, eltávolodva a generáció gyötrelmeitől. Jelentés- és eljárásváltás. Valószínűleg határozottan új tájékozódást mutat.

Benne két egymásból táplálkozó, egymást erősítő jelentésréteg csúszik egymásra. Két más szinten absztrahált végszituáció. Az első szint korszakos váltás. Egy világbirodalom vége. A haldokló Róma légköre. A második szint kozmikus váltás. Egy világrend vége. A haldokló civilizáció légköre. Birodalomvége és világvége. Sugallva a legvégső emberi-művészi számvetések megkerülhetetlenségét. Ezért kerül a középpontba az emberi magatartásokat szabályozó törvény dilemmája. A törvény hármas válaszútja. Két múltbeli törvényvariációval. Egy kötelező és egy választható törvénnyel. És egy jövőbeli törvényvariációval. Egy lehetséges törvénnyel. A jövőbeli, lehetséges törvény egyben meg is mutatja: nyitott a kérdés. Végről van szó vagy kezdetről. A múlt törvényei ugyanis a bekövetkező vég felé mutatnak. A jövő törvényes ugyanis a bekövetkező kezdet felé mutathat.

Parabola- vagy paradigma-regény. Megfejthető és megfejthető jelképrendszerrel. A szefforisi városkapuban madárrá változnak a guggoló koldusok. Madárrá változnak és halkán énekelve felröpülnek. Ha nem tudjuk megfejteni énekük titkát, marad a vég. Ha meg tudjuk fejteni, lehetséges a kezdet. A megfejtés lehetetlen vagy lehetséges voltán múlik minden.

Váltás az életműben? Valószínűleg igen. Hogy miként sikerül, a következő írásokon múlik. Esszéken és regényeken és a kettő ötvözetén is.

Utassy József

Erdőszélen

*Leheveredem a fűbe.
Testem félig meztlen.
Zöld a csónd. Szinte hallani,
hogyan dobokol szívem.*

Klimax

*Szeretők,
én kedveseim,
jaj ne furcsálljátok,
ne furcsálljátok arcomon
ezt az irigy grimaszt:
engem megaláz,
tetőtől talpig aláz meg*

*a klimax,
a férfi klimax!*

Utolsó napok

*Majd eljönnek az utolsó napok:
szemem se rebben, fogam se vacog,
ha eljönnek az utolsó napok.*

*Majd hallani vélem hangodat ott,
hol a szív hőkken, hol az ész dadog:
hívattál, Uram?! Íme: itt vagyok!*

*Állok előtted büszkén, hontalan,
szemem követ egy csóvás csillagot,
ám gondja van annak is, gondja van:*

hát rá se hederít, hogy meghalok.

Tóth Erzsébet

Hazafelé a német éjszakában

Miért e hosszú,

reménytelen utak, miért a szegénység
zaklatott kíváncsisága, miért a lélek szomja,
miért a féltés, miért a félelem?

Ötözz fel jól, ha nem volt még elég a fázás,
ha neked az kell, hogy a Rajna idegen, hideg
szeleiben is fázhass.

Frankfurt minek?

Az Északi Jeges-tenger sincs már
sokkal messzebb.

Miért nem tud otthon maradni,
aki nem kell senkinek? Éppen azért?

„Megyünk ünnepelni mások sikereit.“

Mondja egy fáradt, bölcs költő.

„De én nem vagyok irigy, engem egyszerűen érdekel,
tudod, hogy lefordítsák az embert, az csak nyelv-
tudás, csak jó sok pénz, hogy utazgathass, és
kapcsolatok ápolgatása. Én szegény és öreg vagyok
már ehhez. De aki hajlamos az ilyesmire, még
az se biztos, hogy boldogabb. Nem biztos,
hogy annyira fontos a boldogság.“

Hát nem.

A buszról néhány pillanatra
belenézel egy-egy autóba, egy-egy életbe.

A hátsó ülések gyerekülésein
álmodó gyerekek szépek, csak Magyarországon
vannak olyan szívszorítóan csúnya gyerekek,
vagy máshol is? „Nekem nincs gyerekem, én
megelégszem azokkal a gyerekekkel,
akik már a világon vannak.“

Egy német polgár mandzsettagombja villan a szemedbe,
állandóan majszólo feleségek,
egy másik vezető lábát pihenteti a műszerfalon,
alig érinti a kormányt,
látni lehet, ez az autó a kényelem netovábbja,
látni lehet, a bőre alatt is pénz van.

Wiesbadent

ennek ellenére szerettem, meglátni és megszeretni,
ha ritkán is, vannak ilyen városok. Wiesbaden,
fél óra sem kellett hozzá, az enyém lett, sétáltam,
virslit ettem, mindenki ismerős volt és senkit
nem ismertem, grasszáltam önfeledten
a frankfurti megnyitók helyett. Az IBIS Hotel
kényelmes, tiszta ágyára magam mellé senkit nem
képzelttem, még a csillagok is úgy akarták,
hogy álmomban se képzeljek.

Biztos a fáradtság tette, de este hattól
reggel hatig aludtam, nem álmodtam.
Azután csak be kellett menni Frankfurtba.

A vásáron

persze a kultúra tobzódása,
– nem mondom, hogy az irodalom, a könyvek
ünnepén itt eltörpül az irodalom –
az elegancia, a fölény, a biztonság,
a gazdagság szaga. A vásáron a pénzszag.
„Veszíteni tudni kell.“ – mondja valaki a német
pavilonnál, fogalmam sincs, hogy jön ez ide.

Vásárolni könyvet nem lehet.

A faber and faber-nél Sylvia Plath

félénk, gyönyörű arca zöldesszürkén vibrál

óriásira nagyítva. Biztos üzlet még most is.

Egyik mozgólépcsőn le, a másikon föl,
azután mozgójárdák, ha akarok állok, ha akarok megyek.

„Elfele megyek már hónapok óta,
nem lehet nem észrevenni.“ – gondoltam döbbenet,

elfele, s volna-e, ki e szó hallatán nem hagyná ki

az otromba viccet? Volna. Futott velem

tovább, hullámzott alattam a vas-szőnyeg.

Majd meglátok egy plakátot: Juden in Ungarn,

közeledünk Magyarországhoz.

A magyar pavilon hogy mást ne mondjak szegényes,

milyen is lenne. Elkülönítve,

magányosan úszik a félhomályban, alagsorok tűnik,

pedig csak földszint, és inkább múzeum mint vásár.

Aki itt járkal, vagy könyve jelent meg németül,

vagy ezután fog megjelenni,

vagy csak szeretné, hogy megjelenjen.

Véletlenül ide senki be nem téved.

”rákig sétálhatsz anélkül, hogy szólna hozzád valaki.

Önmagáért fut mindenki. Az amerikai pavilonban

többen szóltak hozzád. Where are you from?

Kedves kérdés ez, kedvem lenne azt válaszolni,

hogy éhes vagyok és egy éhes országból jöttem,

ellenben jókedvem van, és kegyes kedvemben

megmondom honnan vagyok és hogy szeretem Sylvia Plathot.

És szemérmetlenül azt is mondom, hogy verseket írok.

Van-e nálam egy könyvem? Nincs.

Ilyen vagyok, faber and faber. Később a parkban

magyar népdalokat hallgatok, nézem a népi táncot,

ilyet otthon már régen tettem.

Jó lesz a sötétben utazni,

itt hagyni ezt az egészet. De előbb még

Oravec Imréért átloholunk fél Frankfurton,

s közben azon gondolkodom, hogy a Kalapácsos Emberre

felmászott-e már valaki valaha, csak úgy

szórakozásból, hogy ne legyen olyan félelmetes?

Hazafelé

a német éjszakában egy magyar író elhányja magát

és nem csupán képletesen.

Fésülködési és takarítási pihenőt tartunk,

bár, hogy a hányást ki takarította el,

az nem derült ki, a vétkes nem lehetett,

mert ő alig állt a lábán, vigasztalni próbáltuk,

hogy ne legyen neki olyan rossz,

azután inkább nem vettünk tudomást róla,

bőszén cigarettáztunk, mert a buszban nem lehetett.

Ja, a buszvezető a pisilést nevezte fésülködésnek.

Szerintem, aki repülővel utazott, annak nem volt

ilyen kalandos útja. Ott ugyanis hányási zacskók vannak.

A busz ablaka

nagyon hideg, pihen egy kicsit remegő homlokom.

Az ébredő Bécs hajnalszürkéje átmelegít,

mindjárt otthon vagyok, és a Rajnát nem is láttam,

és nagyon úgy fest, hogy most már nem is fogom.

Zelei Miklós

A kötél táncos

A két szarka biztos azért fészkelt ide, az ablakom előtti fára, hogy hallgassa a cédéimet, nézze a tévém. Én meg őket nézem, és hallgatom a csörgésüket, hisz semmi dolgom. Dudorászhatom, hogy I'm a Chickaleary bloke, with my one, two, three, meg azt is, hogy odavagyok magáért, a fekete hajáért... Van időm, itt húsz dekánként kell megdögleni.

Mert excentrikus vagyok!

Persze hogy az vagyok, ez a foglalkozásom. Ellenem azonban vád, ami a szakmában alapkövetelmény.

Egy este együtt dolgoztunk barátommal, az élő szökőkúttal. Ő elterült a földön, és azonnal spriccelni kezdett. A köldökéből vagy tíz méter magas sugár lőtt ki, s az ujjából, a lábujjaiból szökő víz legyezőszerűen fogta körül a vastag, középponti sugarat. Ekkor ömleni kezdett szeméből a könny, két hőforrásból a nehéz sókkal teli, forró patak. A közönség ilyenkor tutira őrjöngeni kezd. A könnypatakok látványa mámoros örömeiket tud kiváltani.

A lelátók fölött kifeszített, lenről láthatatlan, cérnavekony kötélről lenéztem az alattam szikrázó víz kibomló, miriád cseppre széthulló szirmaira, a szenvedélyes sajnálkozás mohó kielégülésére vágyakozó ezeryi szempárra, és elhatároztam, hogy kész, átnormázom a mozgást. Befejezem a triviális küszködést a kötélén, és bemutatom a számomat.

Amint ráléptem a kötélre, ott a szédítő magasságban azonnal le is fordultam, de nem zuhantam le róla, amire ilyenkor nagy levegőt véve mindenki ráizgul, hanem fejfelé lefelé indultam el rajta, az egészre még azzal is rálapátolva, hogy a súlyos és hosszú egyensúlyozó rudat lefelé lógattam. A tomboló taps helyett néma csönd fogadta a bravúrt.

Sikerült!

A szavuk is elakadt.

Még a kötél közepéig sem értem, az élő szökőkút máris elapadt. Barátom egyedülálló számát, az Örömkönyvet vette elő. A szivárvány színeit csillogtató, hatalmas könnycseppként sétált körbe-körbe. Amikor lejöttem, megigazgatta még nedves szakállát, s miközben hajlongott és pukedlizett, és végre felszabadultan felzúgott a taps, odasúgta, javasolni fogja a kongresszus összehívását.

Nagy lendülettel folytattam a szám tökéletesítését, azt terveztem ugyanis, hogy az egyensúlyozó rudat végképp elfelejtem, s egy kubikostalicskát tolok fejfelé magam előtt a kötélén. A zenekart új aláfestő betanulására kértem, a szabónál új dresszt rendeltem. Olyat, ami szinte beleolvad majd az égbolt színébe!

Kongresszus, kongresszus, köszönt rám kollégám, a harisnyaember, s jelentőségteljesen bólogatott. Mások szemében is csillogott az érdeklődés, az arcok elismerést tükröztek. A művésznő, akinek elég pocskékul megy, mert egyetlen trükkje, hogy 61 éves, de 16-nak látszik, amikor összefutottunk rögtön 10-nek mutatta magát. A másik sarkon a fogoróművész mosolygott rám, de úgy, hogy szinte fölemelt és földhöz vert a kezemben tartott folszereléssel együtt.

És még aznap telefonált Laci bácsi, a Magyar Erő és Testügyességi Mutatványosok Országos Egyesülete Könyvelői Karának elnöke, s kérte, hogy nézzek be hozzá. Jézus Mária, ez még mindig megvan, ez volt az első gondolatom, amikor meghallottam a hangját. Moháts László, egy köszvényes alkoholista, az igazságszolgáltatásból pakolták át a Budapesti Kötéltorna Egyesületbe, miután végetérték a kivégzések. Soha nem iszik semmi mást, csak egy korty sört, az az egy korty viszont mindig a szájában van, akárhányszor lenyelte is.

De lekötöttek a számom nehézségei, és elfelejtettem az invitálást. Már rég nem az volt a gond, hogy a kubikostalicskát fejfelé végigtoljam a kötélén, ez tökéletesen ment, de időnként kipottyant belőle a csákány, vagy az ásó, és potyogott a föld is. Nem sok, néhány göröngy, egy kis porhanyó, de egy mutatvány vagy tökéletes vagy nem. Félig nagyszerű, ilyen nincs. Ma este bemutatom majdnem kész világszámom – ezt nem lehet kiplakátozni.

Még a kongresszus is lemerült az emlékezetem aljára, annyira belefeledkeztem a megoldások keresésébe, amikor Moháts megint üzent. Na jó, majd másnap. És a sok hülyeséget végig se hallgatva hazamentem, letusoltam, és aludtam.

Reggel az előszobájában azért egy kicsit tátva maradt a szám. Nyomuk se volt az álpuritán múbőr izéknek, hanem egy szolid, nyugat-európai office fogadott. Csak a titkárnő, a kőceví Jolanda volt a régi. Hatalmas íróasztalán azonban több képernyő is villogott, s Jolanda egy pókerprogramot próbálgatott reménytelenül lebirkózni. Most se fogadta a köszönésem, hanem csak úgy hátrabökött a fejével, ott az ajtó.

Mahagóni borítású hűtőből szedte elő Laci bácsi a sört, megkérdezte, hogy kérek-e. Dehogy, a mi szakmánkban nincs ivás. Persze, vígyorgott, s megkért, hogy egy pillanatra fogjam meg az üveget. A szája sarkában csillogott a nyál, nyelt, és egyből a szájába öntötte a következő kortyot. Sose tudtam megfejtetni, hogy tud beszélni, miközben a szája teli van Kőbányaival, Pilsenivel, ma már Amstellel.

Ez az ő kunsztja.

Baromi kedvesen mosolygott, és elkezdte magyarázni, hogy oké, oké, minden rendben, nem én vagyok a probléma, nem én, hanem az, hogy a fejfelé lefelé végzett kötélmutatványt az egyesület nem tudja könyvelni. Legalábbis egyelőre nem. Úgyhogy abba kéne hagyni, legalább addig, amíg kidolgozzák rá a megfelelő ügyviteli technikákat.

Mondtam, hogy én nem értek ezekhez a dolgokhoz, de még messze nem vagyok készen, amíg én a számot fejlesztem, addig ők okoskodják ki az ügyvitelt, és legfeljebb annyi történik, hogy egyszerre készülünk el. Ők az adminisztrációval, én a produkcióval.

Laci bácsi képén erre kivörösödtek a pikkelyek, ordítani kezdett, és egyik kezében az üveget, másikban a poharat szorítva, nagy nehezen föltomázta magát a támlásszékből, eközben is folyton töltötte az italt, amely varázslatos módon anélkül került a szájába, hogy a poharat odaemelte volna.

A kötélén így kell járni, üvöltött Laci bácsi, s két kezében az italos készségeit egyensúlyozva, szélesen terpesztve aprókat ugrott előre.

Én a sört figyeltem, amely egyszerre folyt a nyelőcsővében, örvénylett a garatján és úszott a levegőben, félúton a pohara és nyitott szája között, miközben Laci bácsi az erőlködéstől izzadtan ugrándozott és ordított, hogy így kell járni, úgy kell járni, nem pedig fejfelé lefelé.

Ez tényleg világszám, s ahogy pikkelyes pofázmányát néztem, csak arra tudtam gondolni, hogy állati jó ridikült lehetne szabni a bőréből. Ahol a szája van, oda terveztem a cipzárt, és ezzel el is jöttem, mert teljesen kötött időbeosztást alakítottam ki magamnak, s nem szerettem felrúgni saját szabályaimat. Amikor a szotty iszák meglátta a hátam, újra tők joviális lett, és megint meg akart kínálni egy kicsi serrel.

Kifelé szembetalálkoztam Aladdin rabuleső művésszel. Fogtömésig vigyorgott: hogy mint tengeted? Hát biztos nem olyan jól, mint te, a Csepű és Ocsú Rt. felügybiz tagja, mondtam neki, mire befogta a pofáját, de mielőtt magára hagytam volna, még megkérdezte, tényleg elmarad-e a kongresszus?

Szerintem nem, ilyesmiről nekem senki se szólt. Feltűnt, hogy miközben állunk ott egymással szemben a lépcsőn, teljesen szabad marad. Se lánc, se vasgolyó, se bilincs. Apage, Satanas! Baljós jelenés. Mert Aladdinnak az a lejsztje, hogy aki mellett elmegy, az bilincsbe veri őt.

És azt mondja, Moháts elnök úr újságolta el neki tegnap reggel, mint várható elnökségi döntést, hogy nem lesz kongresszus. Amint a könyvelő nevét a száján kiejtette, egy vasgolyó kezdett növekedni a bokáján, és aranyozott betűk írták ki rajta: Moháts.

Nem vártam be, amíg a kunszt teljesen kifejlődik, Aladdin megláncosodik, nyakig bilincsben ragyog, és a csuklójára kattán a drágakőutánzatokkal, üveggyöngyberakással díszített nyolcas – hogy mennyire oda tudnak lenni ezért –, hanem magára hagytam a elkendőző brokifejet, s rohantam melőzni.

A szekrényemben egy feladó nélküli levelet találtam. A nőiesre formázott férfikéz biztosított róla, hogy váratlan jóakaróm, és a mellékelt fénymásolatot „azér küldi”, hogy végre megtudjam, ki az, akiben bízom, s mi történik a földön, „egésszen pontosan” az irodákban, amíg én ott fenn szaladgálok.

A xerox tényleg elkészerítő volt. Nincs kedvem az egészet idemásolni, de olyanok voltak benne, hogy semmibe veszem Newton gravitációs törvényét! És rögtön egy kis szemforgató masztolást, hogy az artistamunka lényege a hétköznapi élet szabályainak felrúgása, a légtornász, a műugró, a kötéláncos játszi könnyűséggel szalad, száll, röpköd a magasban, mintha testét, egyes testrészeit, vagy egyik-másik testi tulajdonságát tényleg ki tudná vonni a természet szabályai alól, de ebben az esetben nagyon fontos a feltételes mód. Nem feledkezhetünk meg a mintha szóról! Mert ha valaki nem veszi figyelembe, hogy két pontszerű test egymásra tömegének szorzatával egyenesen, kölcsönös távolságuk négyzetével meg fordítottan arányos vonzerőt fejt ki, vagy minderről nem is hallott, az a dilettantizmus bizonyítéka!

Alul Örömköny szép, kalligrafikus aláírását olvashattam. Régi beszélgetéseinket idézte a levélben, azokból az időkből, amikor még én se tudtam, hogy valójában mire készülök. Úgy látszik, a triviális küszködés, meg a bukducsoló egyensúlyozgatás emlegetése, az beakadt neki. A xerox utolsó mondata úgy hangozott, hogy a Magyar Erő és Testgyűgyességi Mutatványosok Országos Egyesületének rendkívüli kongresszusa remélhetőleg mihamarabb összeül, és örökre letilt a pályáról.

Én meg egyből közönség elé viszem a produkcióm, és passz, kinyalhatják. És indultam is, hogy elkezdjem végre a munkát, de nem sikerült. Az éjjel az állványaimat ledöntötték, és összetörték, a kötelet meg húszcentis darabokra szabdalták föl.

Pár évvel ezelőtt, amikor – most már megmaradok ennél a szóhasználatnál – a triviális küszködést megunva visszavonultam, és dolgozni kezdtem az új műsoron, azonnal elterjedt, hogy kifáradtam, kiégtem, el vagyok szenesedve, és ezért tűntem el, de örökre.

Tartottam hát akkoriban egy bemutatót, csak hogy jelezzem kísérleteim irányát, hisz messze nem volt készen a szám: még csak oldalt tudtam járnai a kötélen. Ráléptem a klasszikus szabályok szerint, s ahogy felharsant a zene, lassan, elegánsan kilencven fokkal lefelé fordultam, s a kötélen nem az alsó felületén, hanem az oldalán indultam el.

Már ezt se tudta utánam csinálni senki, a kritikákban mégis azt olvashattam, hogy egy gyerekláb vastagságú kötélen se tudok egyenesen végigmenni, hanem eldőnök, és oldalt mászok, billegek végig.

Ha legalább szájharmonikáznék közben, vagy tényérokat, habverőket dobálnék...

Elcsöndesült a telefonom is, és csak hónapok múlva szólalt meg újra. Örömköny hullámozott a drót másik végén, és bejelentette, hogy sok-sok szeretettel és nagy-nagy barátsággal még aznap este meglátogat. Bajban ismerszik meg a jó barát, gondoltam, bár egyáltalán nem éreztem bajban magam. Azért érdekes, hogy mégis ez kattant be.

Lifeshow a kötélen, mondta, amint lekabátolt, s ráncos manóarcával fölmosolygott rám, mint egy szakállas sült alma a kemence torkából. Helyet foglalt, és teli aggodalommal, nagyon kedvesen és mélyen azonnal ócsárolni kezdte a számomat. Hogy mennyire kidolgozatlan, darabos, minden természetességnek ellentmond, s hogy a maga kategóriájában egy hagyományos, de kimunkált látványosság sokkal többet ér annál, mint amit én csinálok.

„Mi a célod?”

Szótagonként izleltem Örömköny szavait, mond-e olyat, amit használni tudok a finomításban. Becsüld ellenségedet, mert ő mondja ki hibáidat – és az ellenség fogalma meleg, baráti tartalmakkal telt meg, amitől fogva már nem is volt nehéz derűsen hallgatni hosszas, túldörzsölt mondatait, s egy pompás estét tölthetünk együtt.

Álmomból többször is arra a percre riadtam fel, amikor megláttam az összetört állványokat, a szétszabdalt kötelet. Éjjel fölriadni rá, hogy ott belül szól a csengő, nagyon ocsmány dolog. Az embernek nincs ideje, hogy temperálja az idegeit, s a behatoló azonnal a szívébe tapos. Szédültem.

Ráadásul csengett a telefon. Még szerencse, hogy már úgyis föl voltam riadva. Egy félrészeg nő volt, nem mutatkozott be, de megismertem a hangját, a rajongó művésznő, a hatvanegypertizenhatoska. Te rohadt mocsadék, csak ennyit mondott, s utána egy férfihang folytatta: „Figyejé asszed, hogy maj pont tégedet nem húz le itten a földvonzás?”

Ki adta a szájukba ezeket a szavakat?

És a lakatoséba?

Mert reggel meg a lakatos telefonált, és visszamondta az előző nap vállalt rendelést. Hogy rosszul mérte föl az erejét, sokkal több a munkája, mint tegnap hitte, és nem tudja megcsinálni a felszerelésemet.

Nem, nem és nem.

Leizzadtam, mert ilyen állványzatot más lakatos nem tud csinálni. Gyorsan felöltöztem, s elindultam, hogy megnézzem, nem tudom-e én kijavítani, összerakni valahogy?

Biztos nem. De hátha.

Ahogy a lépcsőházban a zakóm zsebébe dugtam a kezem, egy összehajtogatott papírt éreztem az ujjaim között. Szétnyitottam, eközben leértem, s láttam, a postaládára a nevem alá oda van festve: „Te mocsok!” Hát ugyanezt írták a zsebemben talált papíron is, csak kibővíve egy kicsit, hogy kapjak már a fejemhez, mert legközelebb nem fogom a helyén találni.

Nyomuk se volt már a roncsaimnak. Mindenütt serénykedett, sürgött-forgott, próbálkozott valaki. Csepűrágók, kócevők, kóklerek, tűzevők, ködszurkálók, dárdadobók, trapézművészek, behajtók, vándormenazsériák, baltahajtók, untermannok, képmutogatók, strómanok – apró pénzre váltott nagy képességek a létért vívott küzdelemben.

Egy tükrös falú, csillogó-villogó, mézeskalácsajtós házikó előtt, amelyre ez volt kirva, kupilintyó, a híres bűvésznök – akiknek a lábuk között is felehetően cilinder van – szemfényvesztegették magukat a keresleti rohamokban.

A centrumban a gyorsszobrász folytatta összes elképzelhető és váratlan előadását. "riás, kerek naptükör volt középre vonsva, a gyorsszobrász abban nézte örök modelljét. Keze alatt lángolt az emelvényes arcmassza, a büsztpép, lábával a dobgépet üzemelte, fenekével a zenegépet vezényelte, s mihelyt újabb mellszobrát flambirozta, szoborbecsinált, márványgarníring, popsijával tusba

tremolózza a zenegépet.

A véleményvirtuóz egy piros-fehér-zöld szalagokkal díszített rózsaszín kopjafa köré rendezte aznapi első bevetését. Ősi trükk, mégis mindig, minden porondon bejön: mi ez, kérdezte a segítő, az átváltozó művész elé téve két köteg bankjegyet, egy harmadikat pedig visszatartott. „Traianus oszlopa?” – kérdezte a virtuóz, de a segítő csak úgy lazán, a pénzköteggel intette, hogy nem.

Egy gondolatolvasó ugrált állandóan körülöttük, erőlködött, hogy egy fél, vagy ha nincs szerencséje, egy egész másodperccel hamarabb bekiabálja, hogy mit fog mondani a virtuóz. Egyszer se találta el, mégse hajtották el a francba, mert nagyon vonzotta a közönséget, amiért is hol a segítőtől, hol a virtuóztól kapott egy-két bankjegyet a kötegből.

Hátukban a halember tárogott szakadt tornacipőbe hajtogatott uszonyokkal, a lacikonyha pultja előtt meg egy zsíros szárnyú, kövér és csapzott sólyom fetrengett a cementen, s azonnal befalt minden mócsingot, beivott minden maradékot, amit lehajítottak vagy kiloccsantottak neki.

A piszkos cementpadlón kopogtak Jancsi bohóc kamatlábai is. Az ő remeklése, hogy jó barátaitól nagy összegű, nem túl hosszú lejáratú kölcsönöket kér, azonnal berakja a bankba, egy hónapig, kettőig neki kamatoznak a bankók, s miután kivágta belőlük magának a rezet, a tőkét hálálkodva visszaviszi.

A hátsó soron egy csomó bolhacirkusz dirigálta magára a figyelem középpontját. A bolhaidomárok acéltopánkat húztak a bolháikra, s ahogy a kis vitézek pattogtak a hintákon, szökeltek a cénaakadályok fölött, nagyokat koppant a talpuk.

Elefántház, olvastam az egyik bolhakilátka fölött. A másikon nagy neonbetűk villogtak: „Mamutparádé”. A bolhaidomárok verték a tamtamot, a kikiáltók szórólapon, rádiókon, tévéken irányították a kasszához a jónépet. Az előadás még véget se ért, máris kezdődött előlről. Már föl is ráholták a bolhanyerget az egyik vezérpéldány hátára, s a bolhadirektor bekonferálta, hogy nyolc rabszolga emeli föl az elefántszékbe a nagy királyt. A maharadzsza és népes kísérete nekilendült, ugrott és méltóságteljesen keresztülpattant a cénaakarikán, amit hatalmas taps, és a bolhaidomárok elismerése jutalmazott.

Ahogy a vascipellős bolhaosztályok ide-oda, összevissza ugrádoztak, a bolhacirkuszok együttes hangja folyamatos géppuskaropogást adott ki. Rémműlten állt ott egy amatőr, arca bánatosan lefolyt, rácsöpögött a zakójára, onnan a nadrágra, s fekete tócsába gyűlt körülötte, amelyet mindenki elkerült. Kezében egy tábla, amelyen csak ennyit olvashattam: „En”.

A Tiszta Férfiúság Kézegyensúly Point reflektorözönében egy fehérbe öltözött férfi állt sugárzó arccal: a kézgyensúlyozó akrobata. A lábai combig be voltak betonozva a porondba, hogy abszolút stabil legyen a mutatvány, a kezeit pedig úgy tartotta, mint egy karos mérleg két karját. Néhány pillanatra teljesen azonos szinten volt a két keze, mert egyik tenyerébe is tettek kétmilliót és a másik tenyerébe is tettek kétmilliót, s így, ha csak másodpercekre is, de az egyensúly eszményien megvalósult.

Az akrobata veleszületett tulajdonságának köszönhetően rendkívüli képességét: a tenyerében sokkal több idegszál huzalozódott, mint egy közönséges polgárban, és tele volt Vater-Paccini érzékelő testecskékkal. Ennek köszönhetően a tenyere ultrareceptorként, úgy is mondhatjuk, hogy két különlegesen érzékeny serpenyőként működött. A lilomos akrobata így anélkül, hogy odanézett volna, rögtön tudta az összegek nagyságát, és jobbra vagy balra hajlással jelezte, hogy melyik serpenyője súlyosabb.

Az elhajlás mértéke a háta mögött lévő skálán forintra kerekítve mutatta a különbséget, de az akrobata a folyamatos egyensúlyra törekedve azonnal tartotta másik serpenyőjét. A legkülönbözőbb hazai és külföldi bankokba eldugott folyószámlák növekedése artiztikusan tükrözi az ideális állapotért vívott töretlen harcot, a kézgyensúlyozó aprólékos műgonddal csiszolt brillírjeinek társadalmi hasznát.

Nagy Kígyó jött szembe, az Indián Falu elnevezésű, ismert egzotikus csoport főnöke. Ráköszöntem, de nem fogadta. A vállával még meg is horzolt egy kicsit, ahogy eltrappolt mellettem, de mégse. Ez nem lát?

A gondnok szájában ott kojtolt a hatalmas stinkadóresz, ki se vette, úgy társalgott velem, a foga közül fújálva a pofámba a csípős, bűdös füstöt. Azt mondta, nem gondolta, hogy azok a roncsok még lehetnek, és kivitette az állványaim darabjait a szeméttelre. Kábító gyorsaság. Legutóbb két hónapig könyörögtem, hogy ürítse ki a szemetesedényeket. Úgy látszik, nem hiába beszéltem.

Otthagytam az irodát, kívül Nagy Kígyó egyik fiatal harcosa, Húséges Colt ácsorgott, s egy elég kezdetleges mutatványt vezetett elő. Kivicsorította a fogait, kezét a koltjára tette, s bele, a fülembe susogta, hogy ő jobban tud gyűlölni, mint én, aztán rám mutatva nagyot üvöltött, hogy az is meghallja, akit nem érdekel: „Te rasszista!” – és bukfcenct hányva elsietett, de fejét a két térde közé szorítva még visszakiáltott: „Különben is, fénykép van róla, hogy piálsz.”

Ennél sokkal érdekesebb volt Buffalo Bill. Jolanda is őt bámulta, egy ámokfa alatt kötögetve.

Buffalo Bill most Fekete Bika bőrét húzta föl, és Fehér Bika körül durrogatta a karikást. Amikor jöttem Fehér Bika bőrét terítette magára és Fekete Bikát üldözte lovát sarkantyúzza. Jolanda arca titkoktól tűzelt. A férje pénzéből költött néhány milliót, a befektetésre fordított összegről kiállított számlák mégis a szeretőjének az adóalapját csökkentették. Mirákulum, mirákulum, áradt szét Jolandában a zsigeri öröm. Csoda történt!

Vannak trapézművészek, akiket a gyűlölség ereje tart a magasban, és műlovárnők, akik a díjugratáson szórén ülnek meg gyűlöletüket, de ez mind eléggé veszélyes. Ha ugyanis az artista túl sokat foglalkozik a gyűlölködéssel, könnyen megtörténik, hogy az lesz az egyetlen attrakciója, s nem biztos, hogy felismerik a gyakorlat értelmét: miközben késsel rohan a többieknek, valójában segítségért kiáltozik.

És csak ezután következett még a kötélverők heves támadása. Ha felidézük a szólást, akasztott ember házában ne emlegess kötelet, be kell látnunk, hogy akasztó ember házában kötelet emlegetni ugyancsak ízetlenség.

A kötélverők támadása teljesen jogos.

Beigérték, hogy a kötélgártók, kötélfonók, kötelesek, kötélverők mind összefognak, és verni fognak engem is. Még az Országos Főkönyvtár könyvmatos hírlevele is kitért az eseményekre, hogy a feneketlen nyomtatási szabadságban elszabadult a pokol, s a köteles példányokat nem kapják a törvény előírásainak megfelelően. Már csak a csodában bíznak! Illegális mélységeiből fölsejlett erre a Nyilvánosság Kör, visszautasította a sajtószabadság elleni durva támadást, és megint kámforra változott.

A Fizikatanárok Országos Egyesülete a Nemzeti Iskolaszékkal közösen tiltakozó megmozdulásokat szervezett, mert megrontom a gyerekeket. A csodára nincsenek berendezkedve! Az általános tömegvonzás mindenkire vonatkozik, hogyan oktassanak és neveljenek, ha szemükbe röhög a nevelt, hogy ez se igaz már.

Hogyne volna igaz! És a tanár úr öntudatosan elindult a plafonra.

A demonstráció sikerült, a tanár úr büszkén fejre esett, amitől még nagyobb lett a röhögés. Tömegvonzás, tömegvonzás, prédikált a kéttornyú csanádi püspök. Éppen az a baj, hogy az ilyesmivel tömegeket lehet vonzani!

És ekkor jelent meg a Nyilatkozat a gravitációnak az égitestek kialakulásában és anyaguk együttartásában betöltött pótolhatatlan szerepéről. Hetvenhét prominens írta alá: „arra gondolni se szabad”, hogy a gravitáció hatása leárnítható.

A fizikatanároktól végül is megmentett az érdekvédelmi szervezetem, a Magyar Erő és Testügyességi Mutatványosok Országos Egyesületének választmánya. Független szakértők megállapították, hogy tényszerűleg is a kötélen rohangászom. Ebből pedig az következik, hogy nekik, mint becsületben megőszült, tisztességes szemfényvesztők tekintélyes testületének, nem is kellett volna

figyelmet fordítaniuk az ügyre. Hogy mégis foglalkoztak vele, azt kizárólag a Nemzeti Oktatás és Nevelés Tervéért, a jövő nemzedékek ép testéért és lelkéért érzett felelősségük indokolja, s most már legfőbb ideje velem együtt lezárni ezt a dolgot.

Azonban már híre ment, hogy pedofil vagyok. A szülők rendőret kiáltottak, a szexuális kisebbségek pedig arra hivatkozva tüntettek, hogy rossz hírbe hozom őket, ami egyéni és közösségi elfogadottságukat egyaránt megnehezíti.

A feministák táblákat hordtak körbe, vágják át a macsó torkát, több férfit a parlamentbe! A műholdkórosok, akik általában kilövéskor vágnak neki, azt tették szóvá, hogy miért nem közvetíti az eljárást valamelyik csatorna, erre a szóra pedig már a Sokgyerekesek Társasága is felkapta a fejét, és szemináriumot szervezett a közműdíjak tarthatatlanságáról.

Én meg azon gondolkodtam, hogy eltelt itt nekem ezer év, szép nagy darab idő. Ezer darab kártyanaptár egymáson, már fogásnak se rossz. És? Nem baltával, hanem hardverrel meg szoftverrel loccsantják szét a fejem. De azért örültem, hogy végre átlavinázott rajtam a gyilkos ricsaj, hogy már rég nem rólam, hanem saját magukról ordítanak, én meg folytathatom a munkát.

Fogalmam se volt, hogyan, hiszen felszerelés nincs, és még a roncsaim is eltűntek a szeméttelpről. Lehet, hogy nem is oda vitték őket?

Járkálni kezdtem, hogy összehozzam valamiképpen a dolgom, de bárhol próbáltam is megszervezni magamnak valami létfülkét – mintha ott se lettem volna. Mint aki nincs. Levegő.

Mire azonban erre rádöbentem, akkorra elkezdtem kidolgozni ott fenn a magasban a kötél nélküli kötélmutatványokat. De mi a fenének? „Hát nem létezel! Apukám, csoda történt veled: halott ember jár! Ha megállsz, halott ember áll. Ha ágyba bújsz, hánykolódik a halott. Ha meg fölkel, holt ember fogat mos. Érted már?”

És nem voltam biztos benne, hogy ezt én mondom magamnak, vagy egy közeli hozzátartozóm.

Kiköltözök hát ide, a szarkafészekbe. Az ablak és a fészek közötti távolságot nem kötélen, nem fejjel lefelé tettem meg, hanem egyenesen járva egy gondolatot, amelyet ebbe a szóba lehet sűríteni: csend.

Pintér Lajos

Gyermek mondja

a gyerekkor emlékezetére

Nyuszu. (Szúnyogra.)

*

Nézd krumpli, milyen szép
táskám van. (Dicsekvőn.)

*

Ledik este.

(Vagyis esteledik.)

*

Kezemre szállt a
helikopter, amikor
egy méhecske
megharapott. (Fájdalomra.)

Gajdoló napsoroló

énfő

tedd

órda

mitörtök

éntek

timbat

ókvámap

A festő madara

Damó Istvánnak

Rempeholló.

Holdbéli mondatok

- Minusz húsz.1.
- Kígyósi csárda.2.
- Itt meg lehet döglenni, mire kimész Paraguayba!3.
- Két busznak a gyereke egy a harmadik.4.
- 4-500 Forint.5.
- Az anyjuk incsáját! Árulják a finom, drága
tengeri halakat a Tanyacsárdában.6.
- Van ott azon a tanyán tó vagy valami?7.

Álomban mondott mondatok

Fiaim álomban mondott mondataimat jegyezték fel.
Pszichiáter barátaimmal ülök. Az álomban mondott
mondatoknak nincs irodalma, mert nehezen gyűjthetők.
Fiaimnak köszönet ezért, hogy egy-egy mondatomat meg-
őrizték. A beszédre induló magnók ma már lehetővé tennék,
hogy ezen álomi, holdbéli mondatok megmaradjanak.
Akár költők, akár orvosok öröme. Mikor fiaim első
mondatomat feljegyezték 1. (minusz húsz), annyit mondtam
nekik reggel: Látjátok, az eredményt már kiszámoltam,
Ti keressétek meg hozzá a feladatot! A szakember értel-
mezése: – ha fékezhetetlen fantáziánkat csikós nélkül
szárguldozó méneshez hasonlítjuk, úgy talán felfedezhetünk
kijelentésedben olyat, mint pl. félelem a meghűléstől,
kihűléstől, ergo betegségtől. Érdekes a Kígyósi Csárda
és Tanyacsárda álombéli emlegetése. 2., 6. és esetleg 7. Megkötéssel
persze, mert a Tanyacsárda tájjellegű ételek, specialítások

konyhája, tehát a tengeri halak emlegetése indokolatlan. Ugyanakkor a szakember felhívja a figyelmet arra, hogy a mondatok szerint: a gasztronómiai érdeklődés szintén nagy mezőt tölt ki a fantáziádban. Persze, ennek sem a konkrét-ság lehet a lényege, hanem a szokatlanságra való igényed. Íme, a tengeri halak megfajtása. A szakember elemzése Paraguayról: 3. A mi rendszerünk egyenformáló-kockásító világából pl. egzotikus helyre való elvágódás szimbóluma lehet Paraguay. Nem in konkreto kell ezt persze értelmezni, hanem inkább mint elvágódást az éppen aktuális szituációból. A szakember megjegyzi, az elvágódásnak anyagi korlátai is lehetnek, erre enged következtetni az ismételt anyagi vonatkozású álmotartalmak relatív gyakorisága. 5., 6.: Ezek valószínűleg az éber világban is átéltek többszörösen transzformált kifejezései. A szakember megjegyzése még: milyen kár, hogy a gyerekek szexuális fantáziálásaid álombéli mondatait nem jegyezték le, reméljük, ami késik, nem múlik. A szakember vélekedése még: legérdekesebb mondatod a két busznak a gyereke egy a harmadik. 4. Ez egy igazi ún. álm-mondat. (Hozzáteszem: vers-mondat.) Az álomban nagyon felgyorsult gondolkodás és a gondolkodásénál sokkal lassúbb és tehetetlenkedőbb beszédképesség aszinkronitását tükrözi. De számos más magyarázat is jogosan felvethető lenne. Éljenek álmaink! Éljenek álombéli, holdbéli mondataink! Köszönet prof. dr. Szűcs Attilának szíves tájékoztatásáért. A szerző. (Az álmodó.)

Lázár René Sándor

Mozgóképek, öreg nyarak

1. Lelkem lebeg a borvizek felett csök-
Ötten. Lányok, barátok, bátyok, öccsök
Kidőlték rég mellőlem... Csak híg fröccsök
Maradtak – szörpök, szirupok, lágy szódák.
Távozzatok hát elégiák, ódák!
Tőlem ne várjon ezután se csódát
Senki.

Mert nem telik.
Csupán a nyár.

2. Lám, nem telik,
Nem futja már
Csak lankadt, fattyú sorra –
Leégtem,
S úgy vöröslök,
Mint agg pattantyús orra
A bortúl.

Egyszer, talán, majd
Minden jobbra fordul.
A rím a levegőben!...

A rím a levegőben
Megáll – és megcsikordul.

Megáll – de megcsikordul,
S hasat puffaszt a szélben,
Miként pohos nyugágyam,
Vagyis: ligézőszékem...
(Tán minden jobbra fordul.)

3. Tehát ne várjon ezután se csódát
Tőlem már senki... Rátöltöm a szódát,
Langy életemhez most költöm a kódát –
Bámulhatyátok, böhöm idioták!

Mivel varázsló nem vagyok,
Se jó, se báva sámán –
Csak lígek-lógok itt,
Szakadtan, elviselten,
Mint fád kabát a támlán.

Fáradt kabát a támlán...
Várom, hogy hozza végre
A főúr drága számlám...

4. Hiába.
Nem vagyok
Javasember, se sámán,
Se bölcs párszi, se mágus.
Elring az arcom, s felragyog,
Mint déli tenger álmán
Külön archipelágus.

Oly ismeretlen.
Messze már, valóban.

S akár ijedt acháj
A korhadó falóban,
Incognitóban
Elvagyok.
Köszönöm.
Néha.

Megvagyok.
Kánikulában
Megfagyok,
Mint dilinyós öregúr,
Aki feszít gagyog:
Elmotyorászat.

Nincs magyarázat,
Sem nagy alázat –
Selyma varázslat
Sincs.

Mert nem lehet
Kuruzsló link,
Sem ind, se párthus,
Ki életét fölitta,
Mint egy Argus:
Ezer szemekkel,
Száz ezer szemekkel
A mindenséget itta
Két szemem fel!

Hogy fájt belé,
Hogy szinte megvakult!
S azóta hány szín,
Hány szó megfakult!

Fakult a szó, a vers, nehéz a látás:
Orrom nyergéről szertenéz a pápás,
Úgy bámulván az elpörgő világot,
Mint süketnéma kinematográphot.

5. Láttam a Bánk bánt, Babilon nyomorát,
A Metropolit, Szodomát, Gomorát,
Aranylázat meg Türemetlenséget,
Világháborút, Verdunt, ellenséget,
Trója elestét, Niebelungokat,
Láttam elég hőst, hívet s undokat,
Lövészárkokat, Vilmos császár bajszát,
Vasút mentében ótomobil-hajszát,
A nagy vonatrablást, utazást a Holdba,
No meg a Patyomkint Titanichoz toldva,
Láttam Fedák Sárít, Doktor Caligárit,
Avagy Napoleónt, s egyéb lári-fárit,
Ámerikát, sőt: abból is a hőskort,
Tortacsatákat, az volt ám a fő sport!
(Sárga csikó, hej, Frankenstein, Quo vadis!
Már a hideg lel, de lelkem olvad is...)

6. S hogy mi lesz ebből, azt látván se tudtam
Kolozsvárrott, a túlzásúfolt Redoute-ban,
S később se – már a tág Urániában,
Hová betért nomád turáni lábam...

S találkoztam néha Janoviccsal,
De jaj – mit ér a kép, ha nagyon is csal,
S a szív voyeur, savanykás, sanda úr lesz,
Míg pörg a könny, a dráma s bamba burleszk!

A publikum benn limonádét hörpint,
S megbámul bárkit, Berkyt vagy Ben Turpint,
Vagy Buster Keatont, Beregit, Blahát –
És nagy szemeket kerekít... Nahát!

Ni, Mary Pickford, Chaplin, Asta Nielsen!
Csodás! (Csodás. De már fáraszt a nyílt szem,
Bár negyven rabló üldözi Tom Mixet –
Mert jobb az álom, távolibb, s holtig szebb.)

7. Olvasgatom a Színház és Mozi-t.

A szomszéd asztal babbal malmozik.

*A lerben épp rotyogni kezd a rácponty,
Chicagóban meg ropják feszt a charlestont.*

*S mondom magamnak... Míg te döglesz, eltengsz,
A filmiparban hódít Douglas Fairbanks!*

*S Los Angeles-ben dívik még a foxtrott,
Ha nem leszel... Hát akkor mért nyafogsz, trotty?*

*Agóniádból akkor tán kivillan
Valentino s az angol Bánky Vilma!*

*S férfivalódból felérez, felri: „h,
Nem öleltelek, Dolores del Rio!”*

*Sem Lillian Gish, sem Gloria Swanson.
Senki ilyen friss, glóriás kisaszon!*

*(Óh, hattyúdakra kelten tűnni el!...
Ám legyen. Másnak... Legyen Lumiere!)*

Firkák, vázlatok – úgy... Notesz-lapokra
írtam a Ritzben, azazhogy a strand-telepen,
Marosvásárhelyt, 1929. július 7-én és 10-én.

Lázár René Sándor 1859. szeptember 17-én született Kolozsvárott. Latin és francia szakos tanár volt, kiváló romanista hírében állott, de ez nem bizonyított, mindenesetre hosszabb ideig hivatalnokként is működött. 1890-től főleg Marosvásárhelyen élt. A várossal szomszédos Marossárpatakon hunyt el 1927 októberében. Negyven verse még 1992 augusztusában került elő a marosvásárhelyi Molter-hagyatékából. A hirtelen, sőt: hihetetlen fölfedezést követő filológiai kutatómunka, illetve a nehéz és szövevényes életrajzi nyomozás eredményeképpen jó néhány eredeti Lázár-levéltre és elegyes följegyzésre bukkantunk a költő élettársának, későbbi özvegyének, Vajdaréthy Júliának mindeddig lappangó hagyatékában... Ám ugyanott további száznyolc költeményre, valamint Marullo Pazzi (későrenewszánsz költő és zeneszerző) tizenhét versének Lázár általi fordítására avagy átköltésére akadtunk... A Lázár-oeuvre már-már teljesnek látszott, amikor is 1995 júliusában (a marosvásárhelyi Teleki Téka és dr. Vajdaréthy Rabán fáradságtalan közreműködésének köszönhetően) a Vajdaréthy Júlia-féle kéziratköteg fátyolán hiányzó, elveszítettnek hitt részeire is rátalálhattunk... Egy szürke notesz és újabb 131 vers! Zömükben fiatalkori próbálkozások, rögtönzések, úti képek, zsengek, illetőleg már kiforrottabb kései költemények, poémák, megkeseredett tréfák, szomorú töredékek: egy felemás életmű törmelékei... Közöttük néhány általunk eddig ismeretlen átköltés avagy fordítás: Sir Andrew Blacksmith (XVIII. századi angol) és Fu An-kung (VIII. századi kínai) költőktől... Az immáron egészen mutatkozó szövegkorpusz földolgozása roppant időigényes, ám folyamatban van. (Közléteszi: Kovács András Ferenc.)

Ryszard Kapuscinski

Ében

Jó néhány évig éltem Afrikában. Először 1957-ben utaztam oda. Aztán, a következő negyven évben, ahányszor csak alkalmam nyílt rá – visszatértem. Sokat utaztam. Kerültem a hivatalos útvonalakat, palotákat, a fontos figurákat és a nagypolitikát. Szerettem viszont alkalmi teherautókon utazni, nomádokkal vándorolni a sivatagban, trópusi szavanna földműveseinél vendégeskedni. Életük keserves küszködés, kínszenvedés, amelyet megdöbbentő kitartással és derűvel viselnek el.

Vagyis könyvem nem Afrikáról szól, hanem néhány ottani emberről, találkozásainkról, a közösen eltöltött időről. Ez a földrész túlságosan nagy ahhoz, hogy le lehessen írni. Valóságos óceán, külön bolygó, sokszínű, hihetetlenül gazdag kozmosz. Csak nagy leegyszerűsítéssel, kényelemből mondjuk – Afrika. A valóságban, a földrajzi elnevezésen túl, Afrika nem létezik.

R.K.

Kezdet, szembesülés, Ghána '58

Az első, ami szembetűnik – a fény. Mindenütt fény, mindenütt világosság! Tegnap még az esőáztatta, őszi London. Esőáztatta repülőgép. Hideg szél és sötétség. Itt pedig az egész repülőtér reggel óta napfényben úszik, mi mindannyian – napfényben úszunk.

Régen, amikor az emberek gyalogosan, lóháton vándoroltak a világban, vagy hajón utazgattak, utazás közben hozzászoktak a változásokhoz. A tájak lassan vonultak szemük előtt, a világ színpada alig-alig forgott. Az út hetekig, hónapokig tartott. Az embernek volt ideje arra, hogy alkalmazkodjék a változó környezethez, az új tájképhez. Az éghajlat is szakaszosan, fokozatosan változott. Mire az utazó a hűvös Európából eljutott a forró Egyenlítőig, már maga mögött tudta Las Palmas kellemes melegét, El-Maharik hőségét és a Zöld-fok poklát.

Mára ebből a fokozatosságból semmi sem maradt! A repülőgép nagy hirtelen kiszakít bennünket a hóból és fagyból, s még aznap a trópusok izzó örvényébe hajít. Magunkhoz sem térünk, máris a nedves pokol közepében vagyunk. Azonnal izzadni kezdünk. Ha télen érkezünk Európából, ledobjuk kabátunkat, levesszük pulóverünket. Ez az első gesztusunk nekünk, Északról jött embereknek Afrikába érkezésünkkor.

Észak emberei. Belegondoltunk-e, hogy Észak lakossága bolygónkon határozott kisebbséget alkot? Kanadaiak és lengyelek, litvánok és skandinávok, az amerikaiak és németek egy része, oroszok és skótok, lappok és eszkimók, evenkik és jakutok – a lista nem nagyon hosszú. Nem tudom, jelent-e összeségében többet mint ötszázmillió embert: a Föld lakosságának nem egész tíz százalékát. Az emberiség jelentős többsége viszont melegben él, egész életében a napon melegszik. Egyébként az ember napfényes helyen született, legősibb nyomaira meleg országokban bukkantak rá. Milyen éghajlat uralkodott a bibliai Paradicsomban? Örök meleg, sőt, hőség uralkodott, ezért járhatott Éva és Ádám meztelenül, s még a fa árnyékában sem érezték úgy, hogy hűvös van.

Már a repülőgép lépcsőjén egy másik újdonság fogad bennünket: a trópusok szaga. Újdonság? De hiszen ez az az illat, amely Kanzman úr „*Gyarmatárak és egyéb cikkek*” feliratú üzletét töltötte be Pínskben, a Perc utcában. Mandula, szegfűszeg, datolya, kakaó, vanília, babérlevél; narancs és banán darabra, kardamon és sáfrány dekára. Hát Drohobycz? Schulz fahajas boltjainak belseje? „*Gyéren megvilágított, sötét és ünnepélyes belsejünkben a festékek, a lakk és a tömjén mély illata, távoli országok és ritka anyagok aromája lebegett!*” Azért a trópusok illata kicsit más. Hamar megérezzük a súlyát, ragacsos anyagszerűségét. Ez az illat azonnal tudatosítja bennünk, hogy olyan földrészen vagyunk, ahol a buja és fáradhatatlan biológia szüntelenül dolgozik, szül, burjánzik és virágzik, ugyanakkor senyved, rothad, mállik és porlad.

Ez az illat a felforrósodott test és a száradó hal, a romló hús és a sült manióka, a friss virág és az erjedő hínár szaga, vagyis mindazé, ami egyszerre kellemes és irritáló, ami vonz és taszít, csábít és undorít. Ez a szag árad ezután már felénk a közeli pálmaligetektől, a felforrósodott földből, ez terjeng a város áporodott csatornai fölött. Nem hagy el minket többé, mert a trópusok része.

És végül a legfontosabb felfedezés – az emberek. Itteniek, idevalósiak. Mennyire illenek ehhez a tájhoz, ehhez a fényhez, ehhez az illathoz, amellyel egységet alkotnak! Mennyire szétszakíthatatlan, egymást kiegészítő, harmonikus közösséget, identitást alkot az ember és a táj! Mennyire belenő minden faj a maga tájképébe, a maga éghajlatába! Mi alakítjuk a tájat, a táj formázza az arcvonásainkat. A fehér ember ezek között a pálmák, liánok között, ebben az őserdőben, dzsungelben valamiféle fura, ide nem illő betolakodó. Sápadt, gyöngye; izzadt ing, összetapadt haj; folyton szomjas, erőtlén, lever. Folyton fél, fél a moskitóktól, az amőbáktól, a skorpióktól, a kígyóktól – rettegéssel, kétségbeeséssel, páni félelemmel tölti el minden, ami mozog.

Az idevalósiak – épp ellenkezőleg: erejükkel, kecsességükkel, kitartásukkal természetesen, szabadon mozognak, az éghajlat és a hagyományok által kialakított ritmusban, kissé lassú, nem sietős tempóban, mert hiszen az életben úgysem érhetünk el mindent, mi maradna akkor a többieknek?

Egy hete vagyok itt. Ismerkedem Accrával. Olyan, mint egy megnőtt, megsokszorozódott kisváros, amely kimászott az őserdőből, s megállt a Guineai-öböl partján. Accra lapos, földszintes, nyomorúságos, de vannak egy- sőt, többemeletes épületei is. Nincs itt semmiféle kimódolt építkezés, fölösleges dísz, pompa. Közöséges vakolatok világossárga, világoszöld pasztell színekben. A falakon beázások nyomai, amelyek frissen, az esős évszak után, a különböző foltok, mozaikok, fantasztikus térképek, ákombákomok összefüggő rendszerét hozzák létre. Szorosan beépített belváros. Tolongás, zsvaj, zúrzavar, az élet az utcán zajlik. Az utca nem más, mint a házaktól nyitott csatornával elválasztott úttest. Járdaik nincsenek. Az úttesten embertömeg közé keveredett autók. Mindenki együtt mozog – a járókelők, az autók, a biciklik, a hordárok targoncái, holmi tehének és kecskék. A csatorna túoldalán, a házak előtt zajlik a gazdasági és családi élet. Az asszonyok maniókat őrölnek, taro gumókat sütnék parázson, főzőcskéznek, rágógumival, teasüteménnyel és aszpirinnal kereskednek, fehérneműt mosnak és teregetnek. Mindenki szemeláttára, mintha törvény írná elő, hogy reggel nyolckor mindenkinek el kell hagynia a lakását, és az utcán kell az idejét töltenie. A valóságos ok egészen más: a lakások kicsik, szűkösök, szegényesek. Fullasztóan levegőtlenek, mert nincs bennük szellőztető, émelyítő szagok terjengenek benn. Ráadásul kinn az utcán részt lehet venni a társasági életben. A nők egyfolytában fecsegnek egymás közt, kiabálnak, gesztikulálnak, aztán

nagyokat nevetnek. Edényeik, mosogató tájlaik mellett kiváló megfigyelési pontot foglalnak el. Látják a szomszédokat, a járőkelőket, az utcát, hallják a civakodásokat, pletykákat, figyelhetik a baleseteket. Az ember egész nap a többiek közt van, mozgásban, friss levegőn.

Ezeken az utcákon egy piros Ford járkál hangszóróval a tetején. Rekedtes, erős hang hívogatja az embereket nagygyűlésre. A gyűlés attrakciója Kwame Nkrumah-Osagyefo, Ghána elnöke, Afrika és minden elnyomott nép vezére. Nkrumah fényképe mindenütt ott van – újságokban (naponta), plakátokon, kis zászlócskákon, a bokáig érő perkál szoknyákon. A középkorú férfi energikus, mosolygós vagy komoly arca olyan beállításban, amely azt sugallja, hogy a vezér a jövőbe néz.

– Nkrumah a megváltónk! – mondja lelkes hangon Joe Yambo, a fiatal tanár. – Hallottad, hogy szónokol? Mint egy próféta!

Nos, hallottam. Nkrumah eljött az itteni stadionban tartott nagygyűlésre. Miniszterek is jöttek vele – fiatal, mozgékony emberek, vidámságot, örömet sugároztak. A rendezvény azzal kezdődött, hogy néhány pap üvegekből gint locsolt a pódiumra – ez áldozat volt a szellemeknek, így teremtettek velük kapcsolatot, s kérték jóindulatukat, segítségüket. Egy ilyen nagygyűlésen vannak, természetesen, felnőttek, de rengeteg gyerek is – az anyjuk hátán kucorgó csecsemőktől az éppen csak totyogókon át az óvodás és iskolás korúakig. A fiatalabb gyerekekre az idősebbek vigyáznak, ezekre az idősebbekre pedig a még idősebbek. Ezt az életkori hierarchiát itt szigorúan betartják, az engedelmesség pedig – feltétel nélküli. Egy négyévesnek teljes hatalma van a kétéves fölött, a hatévesnek a négyéves fölött. Gyerekek foglalkoznak tehát gyerekekkel, az idősebbek a felelősek a fiatalabbakért, így aztán a felnőttek saját ügyeiknek szentelhetik magukat, például figyelmesen hallgathatják Nkrumahot.

Osagyefo röviden beszélt. Azt mondta, a függetlenség kivívása a legfontosabb – a többi majd valahogy magától jön, minden jó ebből a függetlenségből fog származni.

Nkrumah daliás termetű, határozott mozgású férfi volt markáns arcvonásokkal; nagy, élénk tekintetű szeme olyan figyelmesen pásztázta a fekete fejek tengerét, mintha egyenként akarná megszámolni a jelenlévőket.

A nagygyűlés után a pódiumon állók összekeveredtek a tömeggel, nagy kavarodás, tolongás támadt, rendőröket, testőröket igazából sehol sem lehetett látni. Joe odatolakodott egy fiatalemberhez (útközben azt mondta, hogy miniszter az illető), és megkérdezte, elmehetnék-e hozzá másnap. A férfi az általános hangzavarban nem értette pontosan, miről is van szó, s csak úgy odavetette – jól van! rendben!

Másnap megkerestem az Oktatási és Információs Minisztérium királyi pálmák közt álló új épületét. Pénteki nap volt. Szombaton kis szállodámban leírtam az előző napon történeteket:

Szabad az út, sehol egy rendőr, egy titkárnő, egy ajtó.

Félreahajtom a mintás függőnyt és belépek. A miniszter dolgozószobájában meleg félhomály. Maga a miniszter az íróasztalánál iratokat rendezget. Ezt összegyűrni, a kosárba hajítani! Ezt kisimítani, dossziéba tenni! Vékony, apró termet, pamut trikó, rövidnadrág, szandál, virágos kente a bal vállára dobva, ideges mozdulatok.

Ő Kofi Baako, az oktatási és információs miniszter.

Ő a legfiatalabb miniszter Ghánában és az egész Brit Nemzetközösségben. Harminckét éves, a tárcát három éve vezeti. Dolgozószobája a minisztérium második emeletén van. A beosztási hierarchiát itt az emeletek száma jelzi. Minél magasabb beosztású valaki, annál följebb dolgozik. Mert odafönt van egy kis légmozgás, lent viszont mozdulatlan, fullasztó a levegő. A földszinten tehát a kishivatalnokok fuldokolnak, fölöttük az osztályvezetőknek már jut egy kis huzat, odafönt pedig a minisztereket hűti a már említett légmozgás.

A miniszterhez bárki bejőhet. És bármikor. Ha valakinek van valamilyen ügye, felutazik Accrába, megkérdezi, hol van itt, mondjuk, a földművelési miniszter, megy, elhajtja a függőnyt, leül a hivatalos személy elé, és előadja gondját, baját. Ha nem találja az illető személyt a hivatalban, megtalálja otthon. Az még jobb is, mert ott ebédet és valami innivalót is kap. Az emberek távolságtartóak voltak a fehér közgazdászokkal szemben. Most azonban a sajtójaik vannak hatalmon, nem kell zavarban lenni. Az én kormányom, segítsen hát rajtam! Ahhoz, hogy segítsen, tudnia kell, mi a bajom. Hogy megtudhassa, el kell ide jönnöm, meg kell magyaráznom. Legjobb, ha személyesen, magam mondom el. Az ügyfeleknek se vége, se hossza.

– Jó napot! – mondta Kofi Baako. – Honnan jöttél?

– Varsóból.

– Tudod, kis híján eljutottam oda. Mert én beutaztam egész Európát: Franciaországot, Belgiumot, Angliát, Jugoszláviát. Csehszlovákiából éppen Lengyelországba mentem volna, de Kwame táviratot küldött, hogy jöjjenek haza pártunk, a kormányzó Convention People's Party kongresszusára.

Ültünk az asztalnál az ajtó és ablak nélküli dolgozószobában. Mindezt résnyire húzott zsalugáterek helyettesítették, amelyek némi levegőmozgást biztosítottak. A kis iroda dugig volt papírokkal, aktákkal, brossúrákkal. A sarokban páncélszekrény állt, a falakon néhány Nkrumah-portré lógott. A polcon lévő hangszóróból, amelyet nálunk annak idején kolhozádióknak becéztek, tamtam zene dübögött, míg Baako ki nem kapcsolta.

Arra kértem, beszéljen magáról, az életéről. Baakónak óriási tekintélye van a fiatalok körében. Szeretik őt, mert jó sportoló. Focizik, krikettezik, Ghána országos pingpong bajnoka.

– Máris – ugrott föl – csak rendelek egy beszélgetést Kumasiba, mert holnap oda utazom meccsre.

Fölvívta a postát, hogy kapcsolják neki Kumasit. Nem kapcsolták, azt mondták, várjon.

– Tegnap megnéztem két filmet – mondja telefonkagylóval a fülén – tudni akartam, mit játszanak. Olyan filmeket vetítenek, amilyenekre az iskolásoknak nem lenne szabad járnuk. Ki kell adnom egy rendeletet, amely megtiltja, hogy a fiatalok ilyesmiket nézzenek. Ma pedig reggel óta a könyvtárakat látogattam a városban. A kormány alacsony árakat állapít meg az iskolai tankönyvekre. Közben meg elterjedt a híre, hogy az árusok fölviszik az árakat. Ezt ellenőriztem. Valóban drágábban adják a tankönyveket.

Újra fölvívta a postát.

– Figyelj, mit csináltok ti ott? Meddig várak még? Mi az, nem tudjátok, ki telefonál?

A telefonkagylóból kihallatszó női hang ezt válaszolta: – Nem.

– Hát te ki vagy? – kérdezte Baako.

– Az ügyeletes telefonközpontos.

– No, én meg az oktatási és információs miniszter, Kofi Baako.

– Jó napot, Kofi! Mindjárt kapod a vonalat.

S Kofi már beszélt is Kumasival.

Nézegettem a kis könyvszekrényben sorakozó könyveit: Hemingway, Lincoln, Koestler, Orwell, Népszerű zenetörténet, Amerikai szótár – zsebkönyv kiadásban, krimik.

– Az olvasás a szenvedélyem. Angliában megvettem az Encyclopaedia Britannicát, és most részletekben olvasgatom. Nem tudok úgy enni, hogy közben ne olvassak, mindig ott van előttem a nyitott könyv.

Kis idő múlva:

– Még nagyobb hobbym a fotózás. Mindig és mindenütt fényképezek. Több mint tíz fényképezőgépem van. Ha bemegyek egy üzletbe, s meglátok egy újat, azonnal muszáj megvennem. A gyerekeknek szereztem egy vetítőt, esténként filmeket vetíték nekik.

Négy gyereke van, kilenctől három évesig. Mindegyik iskolába jár, a legfiatalabb is. Nincs abban semmi meglepő, ha egy hároméves kis kölyökből iskolás lesz. Különösen, ha sokat haszontalankodik. Az anyja beadja az iskolába, hogy nyugta legyen tőle.

Maga Kofi Baako is háromévesen lett iskolás. Édesapja tanító volt, s jobbnak látta, ha fia szem előtt van. Az iskola elvégzése után Kofit gimnáziumba küldték Cape Coastba. Tanító lett, majd hivatalnok. 1947 végén Nkrumah, amerikai és angliai tanulmányai végeztével, hazatér Ghánába. Baako figyel, hogy miről beszél ez az ember. A függetlenségről beszél. Ekkor Baako ír egy cikket „Gyűlölöm az imperializmust” címmel. Kirúgják a munkahelyéről. Feketelistára kerül, sehol nem alkalmazzák, a városban lézeng. Aztán találkozik Nkrumahal. Kwame kinevezi őt a „Cape Coast Daily Mail” főszerkesztőjévé.

Kofi ekkor húszéves. Cikkét ír „Szabadságot követelünk” címmel, s már megy is a börtönbe. Mindjárt utána letartóztatják Nkrumahot és néhány aktivistát. Tizenhárom hónapot ülnek, végül szabadon engedik őket. Ma ez a csoport alkotja Ghána kormányát.

Kofi most általános dolgokról beszél: – Ghánában az embereknek csupán harminc százaléka tud írni-olvasni. Tizenöt év alatt szeretnénk megszüntetni az írástudatlanságot. Komoly nehézségeink vannak: kevés a tanító, a könyv, az iskola. Nálunk kétféle iskola működik: missziós és állami iskola. De mindegyik a kormány alá tartozik, és egyféle oktatáspolitikát követ. Ezenkívül külföldön tanul ötezer egyetemista. Velük az a helyzet, hogy mire hazajönnek, gyakran már nincs közös nyelvük a néppel. Nézd csak az ellenzékünket! A vezetőik mind Oxford és Cambridge neveltjei.

– Mit akar az ellenzék?

– Tudom is én! Szerintem ellenzékre szükség van. A parlamenti ellenzék vezére a kormánytól kapja a fizetését. Megengedtük, hogy az összes kis ellenzéki pártocska, csoportosulás egy pártba tömörüljön, hogy erősebbek legyenek. Az az álláspontunk, hogy Ghánában mindenkinek jogában áll politikai pártot alapítani, de az alapításnak nem lehet faji, vallási vagy törzsi kritériuma. Nálunk minden párt élhet az összes alkotmányos eszközzel a politikai hatalom megszerzése érdekében. De, tudod, ezzel együtt sem világos, hogy mit akar az ellenzék. Gyűlést hívnak össze, és azt kiabálják: mi Oxfordban tanultunk, ez a Kofi Baako meg még gimnáziumot se végzett. Ő mégis miniszter, én meg nem vagyok senki sem. Da ha én leszek miniszter, Baako a tudásával nálam még küldönc se lesz. Az emberek nem figyelnek az ilyen szövegelésre, mert a Kofi Baako-félék többen vannak, mint az egész ellenzék együttvéve.

Szedelőzködni kezdtem mondván, hogy ebéidő van. Kofi megkérdezte, mit csinálok este. Togóba akartam utazni.

– Ugyan már – intett a kezével –, gyere el inkább egy mulatságra! A Rádió rendez ma este mulatságot.

Nem volt meghívóm. Kofi elővett egy cetlit, és ráírta: „Fogadni a mai rendezvényeteken Ryszard Kapuscinski lengyelországi újságíró! – Kofi Baako, oktatási és információs miniszter”.

– Tessék, én is ott leszek, csinálunk majd néhány fotót.

A Rádió épületének kapujában feszes vigyázzalással köszöntött este az őrseg. Külön asztalhoz ültettek. A multság már javában tartott, amikor a táncparkett előtt megállt egy szürke Peugeot, (kerti multság volt) amelyből Kofi Baako szállt ki. Ugyanúgy volt öltözve, mint a minisztériumban, csak a hóna alatt szorongatott egy piros melegítőt, mert még éjjel Kumasiba indult, s számításra kellett a hidegre. A jelenlévők jól ismerték. Baakóhoz tartoznak az iskolák, a felsőoktatás, a sajtó, a rádió, a kiadók, múzeumok, minden, ami tudomány, kultúra, művészet és propaganda ebben az országban.

Hamarosan egész tömeg gyűlt körénk. Kofi leült, hogy igyon egy coca-colát, de már ugrott is föl:

– Gyere, megmutatom a fényképezőgépeimet!

Kinyitotta az autó csomagtartóját, kivett belőle egy bőröndöt. Letette a földre, mellé térdelt és kinyitotta. Szép sorban kiszedtük a fényképezőgépeket, és szétraktuk őket a fűvön. Tizenöt volt belőlük.

Ekkor odajött két, kissé kaptos fiú.

– Kofi! – kezdte felháborodottan egyikük – megvettük a jegyet, de nem maradhatunk itt, mert nem vagyunk zakóban. Akkor minek adták el a jegyet?

Baako fölállt, hogy válaszoljon.

– Ide figyeljtek, én túlságosan nagy ember vagyok ilyen ügyekhez. Van itt egy sereg kisebb pasas, intézzék ők a kis ügyeket! Nekem az állam dolgaival kell foglalkoznom.

A két fiú imbolyogva távozott, mi meg elmentünk fényképezni. Elég volt, hogy a fényképezőgépekkel körülaggatott Kofi megjelenjen, máris hívogatták az asztalokhoz, hogy készítsen fotót.

– Kofi, kapj le minket!

– Minket is!

– Meg minket is!

Kofi keringett, olyan helyeket keresgélt, ahol csinos lányok voltak, beállította őket, kérte, hogy nevéssenek, csak úgy villogott a vaku. Névről ismerte a lányokat: Abena, Ekwa, Esi. A lányok kezét nyújtottak Kofinak, de nem álltak fel, a vállukat vonogatták, ami itt a kokettálás jele. Baako ment tovább, nagyon sok felvételt készítettünk. Az órájára pillantott.

– Indulnom kell.

Nem akart elkésni a meccsről.

– Gyere el holnap, előhívjuk a filmeket.

Felvillantak a Peugeot fényei, s az autó már el is tűnt a sötétben, a multság pedig hajnalig örvénylett – vagy inkább ringott.

Útban Kumasiba

Mire emlékeztet az accrai buszpályaudvar? Leginkább egy rövid pihenőt tartó nagy cirkuszi seregre. Színek villódnak, és szól a zene. Az autóbuszok inkább cirkuszkocsokra hasonlítanak, mintsem az Európa és Amerika autósziatráin suhanó luxus járművekre.

Az accrai buszok mintha favázás teherautók volnának oszlopokon nyugvó tetővel. Miután faluk nincs, menet közben enyhet adó szellő hűsíti az embert. A légmozgás ebben a klímában igen nagy érték. Ha lakást akar az ember bérelni, a tulajdonoshoz intézett első kérdése ez lesz: „De van-e itt légmozgás?” Erre a tulajdonos szélesre tárja az ablakokat, és máris érezzük a mozgó levegő kellemes áramát: mélyebbeket lélegzünk, enyhülést érzünk – újra élünk.

A Szaharában az uralkodók palotái a legrafináltabb módon épülnek – tele vannak nyílásokkal, résekkel, cikk-cakkokkal és folyosókkal, s ezek mind úgy vannak kigondolva, elhelyezve, felépítve, hogy a lehető legjobb légmozgást biztosítsák. A déli hőségben

ilyen frissítő léghuzatban fekszik egy gyékényen az uralkodó, és kéjjel lélegzi be a valamivel hűvösebb levegőt. A légmozgás pénzben mérhető dolog: a legdrágább házakat ott építik, ahol legjobb a légmozgás. A levegő, ha mozdulatlanul áll, értéktelen, de elég, hogy megmozdul – azonnal értéke lesz.

Az autóbuszok élénk színű ábrákkal vannak telefestve. A sofőrülkéken és a buszok peremén krokodilok vicsorogtatják éles fogukat, kígyók tekeregnek támadásra készen, páviánok kergetőznek faágakon, oroszlanok kergetnek a szavannán keresztül antilopokat. Mindenütt rengeteg madár... és virággirlandok, csokrok. Giccs, de milyen fantáziadús és étellel teli!

A legfontosabbak mégis a feliratok. Virágdíszek közt futnak, nagyok, messziről is jól láthatóak, mert vagy buzdítanak vagy figyelmeztetnek. Istenre, emberekre, kötelességekre és tilalmakra vonatkoznak.

Az afrikai ember lelkivilága (tudatában vagyok annak, hogy ezzel a kifejezéssel nagyon leegyszerűsíttem a dolgokat) gazdag és bonyolult, belső életét pedig mély vallásosság hatja át. Hiszi, hogy egyidejűleg három különféle, ám egymással összekapcsolódó világ létezik.

Az első az a világ, amely körülveszi őt, vagyis a tapintható és látható valóság, amely egyrészt élő emberekből, állatokból és növényekből, másrészt halott dolgokból – kövekből, vízből, levegőből – tevődik össze. A másik világ az ősöké, azoké, akik előttünk haltak meg, de mintegy nem teljesen, nem végleg, nem visszavonhatatlanul haltak meg. Igen, ők metafizikai értelemben továbbra is léteznek, sőt, részt tudnak venni reális életünkben, hatással lehetnek arra, alakíthatják azt. Ezért az ősökkel fenntartott jó viszonytól függ a sikeres élet, néha pedig az élet általában. Végül a harmadik világ a szellemek sokszínű, gazdag birodalma; azoké a szellemeké, amelyek önálló életet élnek, de egyúttal benne élnek minden létben, minden teremtményben, minden dologban, mindenben és mindenütt.

E három világ élén a Legfelső Lény, a Legfelső Létezés, az Isten áll. Ezért van az, hogy az autóbuszokon viritó feliratokat olyan gyakran hatja át elvi transzcendencia: „Isten mindenütt ott van”, „Isten tudja, mit akar”, „Isten: titok”. Vannak földhözragadtabb, emberi feliratok is: „Mosolyogj!”, „Mondd, hogy szép vagyok!”, „Nincs szerelem marakodás nélkül” stb.

Elég, ha az ember felbukkan a téren, ahol buszok tucatjai tolonganak, máris egymást túlkiabáló gyerekek hada veszi körbe a következő kérdéssel: hova akarsz utazni? Kumasiba, Takoradiba vagy Tameléba?

– Kumasiba.

Azok, akik Kumasiba tartó utasokra vadásznak, kezüket nyújtják, és örömben ugrándozva, már vezetik is az embert a megfelelő autóbushoz. Örülnek, mert aki utast talál, a sofőrtől banánt vagy narancsot kap.

Fölszállunk az autóbushoz és helyet foglalunk. Ebben a pillanatban összeütközésbe kerülhet két kultúra; konfliktus, feszültség támadhat. Ilyen helyzet áll elő, ha az utas olyan jövevény, aki nem ismeri Afrikát. Az illető ilyenkor nézgelődni, fészkelődni, kérdezősködni kezd: „Mikor indul az autóbusz?” „Hogy-hogy mikor?” – válaszol a sofőr. – Amikor összegyűlik annyi ember, hogy megtelik a busz”.

Az európai és afrikai embernek egészen más képzete van az időről, másként érzékeli, másként viszonyul hozzá. Az európai ember meggyőződése szerint az idő az emberen kívül, objektíve létezik, mérhető, és lineáris tulajdonságai vannak. Newton szerint az idő abszolút, vagyis az abszolút, igazi, matematikai idő önmagától múlik, természeténél fogva egyenletesen és függetlenül bármiféle külső tárgytól. Az európai ember az idő szolgájaként érzi magát, függ tőle, alattvalója az időnek. Ahhoz, hogy létezzen és működjön, be kell tartania az idő kökemény, sérthetetlen törvényeit, merev szabályait és előírásait. Be kell tartania a határidőket, dátumokat, napokat és órákat. Az idő fogaskerekei közt őrlik, nem tud közülük kiszabadulni. Az idő ráerőszakolja az emberre a maga követelményeit, elvárásait és normáit. Az ember és az idő között megoldhatatlan konfliktus feszül, amely mindig az ember vereségével végződik – az idő megsemmisíti az embert.

Másként értelmezik az időt a helyiek, az afrikaiak. Számukra az idő sokkal lazább, nyitottabb, rugalmasabb, szubjektívebb kategória. Itt az ember van hatással az idő alakulására, annak múlására és ritmusára (természetesen az ősök és istenek jóváhagyásával cselekvő ember). Az idő egyenesen olyasvalami, amit az ember létrehozhat, mert pl. az idő létezése az eseményeken keresztül jut kifejezésre, az pedig, hogy egy esemény megtörténik vagy nem, az végül is az embertől függ. Ha két hadsereg nem vív ütközetet, az ütközetnek nincs létjogosultsága (vagyis az idő nem mutatja fel jelenlétét, nem fog létezni).

Az idő a mi cselekvésünk eredményeként jelenik meg, és eltűnik, ha félbeszakítjuk vagy egyáltalán el sem kezdjük. Olyan anyag, amely a mi hatásunkra bármikor feléledhet, de hibernálódik, sőt, a nemlét állapotába kerül, ha nem juttatunk neki az energiánkból. Az idő passzív és mindenek előtt embertől függő létező.

Ez pont a fordítottja az európai gondolkodásnak.

A gyakorlatba áttéve mindez azt jelenti, hogy ha falura utazunk, ahol délután gyűlésnek kellett volna lennie, de a gyűlés helyén nincs senki, értelmetlen dolog megkérdezni: „Mikor lesz a gyűlés?” A válasz ugyanis előre tudható: „Majd ha összegyűlnek az emberek”.

Ezért aztán egy afrikai, ha felszáll a buszra, nem kérdezi, hogy mikor indul a busz, hanem leül egy szabad helyre, és máris belesüllyed abba az állapotba, amelyben élete jelentős részét tölti – a halott várakozás állapotába.

– Ezeknek az embereknek fantasztikus várakozási képességük van! – mondta nekem egy évek óta itt élő angol. – Képességük, türelmük, valami külön érzékük!

Valahol a világban titokzatos energia kering, árad, amely ha közel kerül hozzánk és kitölt bennünket, erőt ad nekünk ahhoz, hogy elindítsuk az időt – s akkor valami történni kezd. Amíg azonban ez nem következik be, várni kell – minden más viselkedés illúzió, Don Quijote-i szímalomharc.

Mi a lényege ennek a halott várakozásnak? Az emberek ebbe az állapotba úgy kerülnek, hogy tisztában vannak azzal, mi fog következni: igyekeznek tehát kényelmesen, a lehető legjobb helyen lekövekelni. Néha lefekszenek, néha csak leülnek a pusztára, egy körre, vagy leguggolnak. Nem beszélnek. Egész tömegek várakoznak így szótlánul. Nem adnak ki hangot, hallgatnak. Az izmok ellazulnak. A sziluett fonnyad, összeesik, megtöpped. A nyak mozdulatlanul válik, a fej megdermed. Az ember nem néz sehova, semmire nem figyel, semmi sem érdekli. Néha a szeme le van hunyva, de nem mindig. Ám ha nyitva is a szem, a tekintet nincs jelen, hiányzik belőle az élet szikrája. Minthogy órákon át szemléltem egész tömegeket, amelyek ilyen halotti várakozásban leledettek, megállapíthatom, hogy egyfajta mély fiziológiai álomba merülnek: nem esznek, nem isznak, nem vizelnek. Nem reagálnak a kíméletlenül tűző napra, a szemhéjukat, szájukat ellepő szemtelen, falánk legyekre.

Mi történik ezalatt a fejükben?

Nem tudom, fogalmam sincs róla. Nem gondolkodnak? Álmodnak? Emlékeznek? Terveket szőnek? Meditálnak? A túlvilágon járnak? Nehéz megmondani.

Két órányi várakozás után végre elindul a pályaudvarról a megtelt autóbusz. A kátyús úton rázkódó utasok lassan magukhoz térnek. Egyikük piskótát vesz elő, a másik banánt héjaz. Az emberek nézgelődnek, törölgetik izzadt arcukat, gondosan összehajtogatják nedves zsebkendőjüket. A sofőr szünet nélkül beszél, egyik kezével a kormányt tartja, a másikkal gesztikulál. Időnként mindenki nevetésben tör ki, a sofőr nevet lehangosabban, a többiek halkabban: lehet, hogy csak udvariaskodnak, mert így illik?

Utazunk. Útitársaim még csak a második, sőt, gyakran csak az első nemzedékét alkotják azon szerencséseknak, akik Afrikában egyáltalán utaznak. Afrika évezredek óta gyalog járt. Az emberek itt nem ismerték a kerék fogalmát, használatát sem tudták meghonosítani. Gyalogoltak, vándoroltak, amit pedig vinni kellett, azt a hátukon, a vállukon, főleg pedig a fejükön cipelték.

Hogyan kerültek a hajók a földrész belsejében lévő tavakra? Úgy, hogy a hajókat szétszedték az óceánok kikötőiben, s darabonként elhordták a fejükön, majd összerakták azokat a tavak partján. Darabonként hordtak Afrika belsejébe városokat, gyárakat, bányaberendezéseket, villanytelepeket, kórházakat. A XIX. század egész technikai civilizációját a fejükön cipelték az afrikaiak a földrész belsejébe.

Észak-Afrika vagy akár a Szahara lakóinak több szerencsésük volt: teherhordó állatot – tevét – használhattak. Ám a teve vagy a ló nem tudott meghonosodni Afrikában a Szaharától délre – tömegesen pusztultak a cecelégycsípésétől és a nedves trópusok más halálos betegségeitől.

Afrika problémája az ember és a környezet közti ellentét, a hatalmas térség (több mint harmincmillió négyzetkilométer!) és annak védtelen, mezítábas, szegény lakója közti ellentét. Bármerre fordulunk, mindenütt óriási távolságok, mindenütt végtelen, lakatlan, üres területek. Száz és ezer kilométereket kellett az afrikaiaknak gyalogolniuk, hogy más emberekkel találkozzanak (nem mondhatjuk, hogy más emberrel, hiszen magányos ember azok között a körülmények között nem létezhetett). Semmiféle információ, tudás, technikai vívmány, áru, mások tapasztalata nem talált utat, nem jutott el ide. Nem létezett a csere mint a világ kultúrájában való részvétel eszköze. Ha előfordult is, kizárólag csak mint véletlen, mint ünnepi esemény. Csere nélkül pedig nincs fejlődés.

Leggyakrabban kis létszámú csoportok, törzsek, nemzetségek éltek itt elszigetelten, szétszórva a végtelen, ellenséges térségeken, a malária, a szárazság, a hőség, az éhség halálos veszedelmétől fenyegetetten.

Másfelől viszont az, hogy kis csoportokban éltek és mozogtak, lehetővé tette, hogy elmeneküljenek a veszély, például a szárazság vagy a járvány elől, s ily módon megmeneküljenek. Ezek a törzsek ugyanazt a taktikát alkalmazták, amelyet régebben a könnyűlovasság a csatatereken. Az alapelv a mozgékony, frontális összecsapás kerülése, a baj kijátszása, kikerülése. Ez az oka annak, hogy az afrikai ember hagyományosan mindig úton volt. Még ha letelepedett is, faluban élt is, akkor is úton volt, mert időről időre az egész falu elvándorolt – vagy a víz fogyott el, vagy a föld vált terméketlenné, vagy járvány tört ki, s akkor útra kellett kelni menedéket keresve, jobb sorsot remélve. Csak a városi lét hozott nagyobb stabilitást ebbe a létformába.

Afrika lakossága egy egész földrészt befedő, gigantikus, összefonódó, egymást keresztező háló, állandóan mozgásban, hullámzásban lévő, egyik helyen összetörődő, másik helyen szétszóródó, gazdag szöttek, színes szőnyeg volt.

Ez a kényszerű mozgékony, az oka, hogy Afrika belsejében nincsenek régi városok, olyan régiek, amilyenekkel Európában vagy a Közel-Keleten találkozhatunk, s amelyek ma is léteznének. És ugyanígy – megint csak Európával és Ázsiával ellentétben – nagyon sok nép (néhányak szerint az összes) olyan területen él manapság, ahol azelőtt sosem lakott.

Itt mindenki jövevény, mindenki máshonnan jött. A közös világuk Afrika, de a földrész határain belül évszázadokon át vándoroltak, változtatták helyüket (a kontinens különböző pontjain ez a folyamat még mindig tart). Innen származik ennek a civilizációnak a megdöbbentő jellegzetessége – az ideiglenesség, átmenetiség, az anyagi folytonosság hiánya. A még csak tegnap összetakolt kalyibának ma már nyoma sincs. A három hónapja még megművelt föld ma már parlag.

Az egyes társadalmakat összeforrasztó, állandóan élő folytonosságot itt a törzsi és rituális folytonosság, az ősök mélyen gyökerező kultusza biztosítja. Az afrikaiakat tehát az anyagi vagy területi közösségi érzés helyett sokkal inkább a lelki közösség fűzi össze.

Az autóbusz egyre mélyebben hatol a sűrű, magas trópusi erdőbe. A mérsékelt égövi természet fegyelmet és rendet tükröz: itt egy fenyőerdő, ott egy tölgyes, amott egy nyírfaliget. Még a vegyes erdőkben is átlátható, kiegyensúlyozott rend uralkodik. A trópusok növényzete viszont az örület állapotában, a legvadabb termékenység és szaporodás extázisában él. Az embert megdöbbenti a pöffeszkedő és toladó bőség, a zöld növényzet buja, lihegő tömegének szüntelen terjeszkedése. E növényzet alkotórészei – a fák, cserjék, liánok, kúszónövények – egymásba gabalyodva, egymást erősítve, támogatva, úgy összenőttek, összecsomósodtak, összezáródtak, hogy csak az éles acél képes, megfeszített emberi munkával párosulva, átjárt, ösvényt, alagutat vágni köztük.

Mint ahogy nem voltak járművek, ezen a hatalmas földrészen utak sem voltak régebben. Amikor a XX. század elején behozták az első autókat, nem nagyon volt hol utazni rajtuk. A kövesút vagy az aszfaltozott út Afrikában újdonságnak számít, pár évtizedes múltra tekint csupán vissza. És számos vidéken még mindig ritkaságszámba megy. Utak helyett itt ösvények voltak, amelyeket általában közösen használtak emberek és állatok. A közlekedésnek ez az ösvényhez kötött formája magyarázza, miért járnak itt az emberek libasorban; ha széles úton haladnak, akkor is libasorban követik egymást. Ezért nem beszélget a gyalogló csoport – libasorban nehéz egymással vitatkozni.

Alaposan ismerni kell ezeknek az ösvényeknek a földrajzát. Aki nem ismeri, eltéved; és ha sokáig bolyong víz és élelem nélkül, akkor elpusztul. Az a helyzet, hogy a különböző klánok, törzsek és falvak ösvényei gyakran keresztezhetik egymást, s aki erről nem tud, abban a hitben gyalogol az ösvényeken, hogy jó úton halad, miközben tévúton jár, s a halál felé tart. A legtitokzatosabbak és legveszélyesebbek a dzsungel ösvényei. Az ember állandóan beleakad holmi tüskékbe, ágakba, mire céljához ér, egész teste csupa karcolás, sebesülés. Érdemes egy botot vinni magunkkal, mert ha az ösvényen egy kígyó fekszik (ami gyakran előfordul), el kell ijeszteni, s ehhez legjobb a bot. Egészen más gondot jelentenek a talizmánok. A trópusi őserdők megközelíthetetlen zugaiban élő emberek természetüknél fogva bizalmatlanok és babonások. Ezért az ösvények mentén különféle talizmánokat aggatnak szét a rossz szellemek elriasztására. Ha az ember az ösvényen keresztben függő gyíkborít, madárfejet, fűcsomót vagy krokodilfogat pillant meg, nem igazán tudja, mit tegyen: kockáztasson és menjen tovább, vagy inkább forduljon vissza, mert a figyelmeztető jel mögött valóban valami nagyon rossz dolog vár rá.

Autóbuszunk időnként megáll az út szélén. Mert valaki le akar szállni. Ha fiatal nő száll le egy gyerekkel vagy kettővel (fiatal nő gyerek nélkül – ritka látvány errefelé), akkor ügyességgel és kecses mozdulatokkal teli jelenetnek lehetünk szemtanúi. A nő először hátára köti egy perkál kendővel a csecsemőjét (aki egész idő alatt alszik, nem is reagál menderre). Aztán leguggol, és fejére helyezi elválaszthatatlan táját tele élelemmel és egyéb áruval. Most felemelkedik, kiegyenesedik, és olyan mozdulatot tesz, mint a kötéláncos, amikor megteszi a mélység fölé kifeszített kötélén az első lépést: billegve keresi az egyensúlyt. Bal kezébe veszi az alváshoz használt gyékényt, jobbával a másik gyereket vezeti kézenfogva. És így – kimért, egyenletes léptekkel – elindulnak az erdei

ösvényen abba a világba, amelyet nem ismerek, és talán soha meg nem értek.

Az autóbuszban egy fiatal férfi ül mellettem. Könyvelő egy Kumasiban működő cégnél, amelynek nevét nem értettem tisztán. – Ghána független! – mondja lelkesen, elragadtatással. – Holnap egész Afrika független lesz! – közli meggyőződéssel. – Szabadok vagyunk!

Kezet nyújt, és ez a gesztus azt jelenti, hogy most már a Fekete is kezet foghat a Fehérrel mindenféle komplexusok nélkül. – Láttad Nkrumahot? – kérdezi kíváncsian. – Igen? Akkor te boldog ember vagy! Tudod, mit csinálunk Afrika ellenségeivel?

Nevet, ha-ha, de nem mondja meg pontosan, mit fognak csinálni.

– Most az oktatás a legfontosabb. Olyan fejletlenek vagyunk, olyan fejletlenek! Szerintem az egész világ a segítségünkre siet. Egyenlőknek kell lennünk a fejlett országokkal! Nem csak szabadoknak – egyenlőknek is! Egyelőre szívjuk magunkba a szabadságot. Ez maga a mennyország. Nagyszerű dolog!

Lelkesedése itt most általános. Az emberek lelkesek és büszkék, hogy Ghána áll a mozgalom élén, példát mutat egész Afrikának.

Másik szomszédom, aki a bal oldalamon ül (három ülés van egy sorban), egészen más: zárkózott, szótlan, elrévedő. Azonnal felfigyel rá az ember, mert az itteniek általában nyitottak, szívesen beszélgetnek, mesélnek, nem rejtik véka alá a véleményüket. Eddig csak annyit mondott el magáról, hogy nem dolgozik, és hogy nehézségei vannak a munkával. Hogy milyenek, azt nem mondta.

Végül azonban – amikor a nagy erdő zsugorodni kezd, ami azt jelenti, hogy Kumasihoz közeledünk – mégis úgy dönt, hogy valamit elmond nekem. Nos, gondjai vannak. Beteg, de nem mindig, csak időről időre. Volt már mindenféle helyi szakorvosnál, de nem tudnak rajta segíteni. Az a helyzet, hogy a fejében, a koponyacsontja alatt állatok vannak. Nem arról van szó, hogy maga előtt látja ezeket az állatokat, hogy elképzeletli őket, hogy fél tőlük – nem. Egyáltalán nem. Arról van szó, hogy azok az állatok a fejében vannak, ott élnek, szaladgálnak, legelésznek, vadásznak vagy csak alszanak. Ha ezek az állatok szelídek, mint az antilop, a zebra vagy a zsiráf, akkor könnyen elviseli őket, egyenesen jól érzi magát. Csak hogy néha jön egy éhes oroszlán. Éhes, dühös, tehát ordít. És olyankor az az oroszlánbögés szinte széthasítja a koponyáját.

(Folytatjuk)

Fordította: *Szenyán Erzsébet*

Podmaniczky Szilárd

Őszi melltartó

Vasámap este
mikor végre idáig jutok
olvasni dőlök az ágyra vetve
de fél óra alig telik
elfáradt szemem mindent látok
betűk vesznek újak jönnek
egyenesen félreolvasok
próbálom aztán a verset
mert rövid és nagyobb
de ott is száll a szemem fénye
s máris inspirálva vagyok
vakon mondva olvashatok:
„őszi melltartó“
„nem sírtál még félhomályost“
utóbbít azt könnyen érzem
de a melltartó ősszel félhomályos –
valami nagyon sárga házat látok
benne röhögnek az emberek
röhögésük ütemére leng
a kintre nyíló ablakon a tartó
függőleges ősz van
hűsre vált az utcaszél
neontálban áll az ég
mint hóhulláskor éjjel, estefelé
ezek meg hangosan röhögnek ott fenn
ahogy a melltartó-inga leng
kéttényeményi őszi füst
minden kopár vagy fújít ezüst
a fáknak lombja elmaradt
csak rajtam van némi zöld az ing
ahogy ott ülök ősszel a melltartó alatt

Részletek Balázs Ferenc és Christine Frederiksen levelezéséből

A leveleket az angol eredetiből fordította és közzéteszi Vallasek Júlia

Balázs Ferenc számára az irodalom eszköz volt, írói munkássága elválaszthatatlan az általa végzett társadalmi munkától, már csak azért is, mert az író Balázs Ferenc mindig azt írja meg, amit az élet különböző területein tevékenykedő Balázs Ferenc tapasztalt. Írásai mégis túlléptek eredeti eszközvontukon, ma ők reprezentálják a teljes Balázs Ferenc-i életművet, hiszen magukon a létrehívott intézményeken már egy emberöltőn belül átgázolt egy más irányú gazdasági fejlődés.

Balázs Ferenc 1925-ben Berkeley-ben ismerte meg későbbi feleségét, a dán-amerikai származású Christine Frederiksent. Mivel közös életük úgy alakult, hogy igen sokat voltak egymástól távol, gyakran leveleztek. Christine csaknem minden hozzá írott levelet (az ismerkedés legelején kapott apró papírfecnit is) megőrizte, s Balázs Ferenc halála után magával vitte Amerikába. A mintegy ötszáz gépelt oldalnyi levelezést gyermekük, Enikő-Solvejg számára állította össze, majd egy példányt elküldött Mikó Imrének, aki a kolozsvári Kriterion Könyvkiadó számára a Balázs Ferenc-életmű kiadásán dolgozott. (A teljes életmű kiadása azonban nem valósult meg, a levelezés például mindmáig kiadatlan.)

Balázs Ferenc és Christine Frederiksen levelezése olvasható egy szerelem történeteként, önéletrajzként, amolyan virtuális regényként. Ami a Bejárom a kerek világot vagy A rög alatt lapjain végleges formát nyert, lekerekített egész, a levelekben még töredékes alakban él. A kontúrok itt nem olyan élesek, viszont minden apró tény és állítás azonnaliságában fokozottabban hat.

V. J.

I.

Berkeley, 1926. január 8. éjjel

*El kell mondanom neked azt, amit
Azóta magad is kitaláltál. A pici magból,
amely kihullt a fehér madár csőréből,
csodálatos virág nőtt. Akarom, hogy ezt te is tudd.*

*De kétségek gyötörnek: mi lesz
a virág sorsa?*

*A virágban nem kételkedem. A virág él, illata betölti a szobám
és megédesíti álmaim. Gyökerei mélyre hatoltak.
Nem egyetlen éjszaka termett.
Nem lázból született, mely gyorsan jön
és tán gyorsan tűnik. Hiszek a virágban.*

*Nem is azért gyötör a kétség, mert nem tudom,
mit tegyek. Akarom, hogy társam legyél az
életen át. Akarom, hogy velem jöjj Erdélybe.*

*Kétségeim forrása az: nem tudom, te mit
akarsz, hogyan választasz?*

*Vajon, az volt-e életed célja, hogy elhagyd
barátaid, rokonaid, hazád és válassz más
nyelvet, más hazát, más kultúrkört, más
hagyományokat, más eszméket?*

*Te, gazdag, fejlett ország leánya, gondoltál-e valaha is arra,
hogy úttörőként éljél egy nép körében, amely intelligens, jó-
akarátú és művészszerető, de nemigen részesedik a civilizá-
ció és egy fejlettebb kultúra áldásaiból?*

*Akkor felelj, ha kész a válaszod.
Holnap, ha már holnapra elkészül,
egy hónap, vagy egy év múlva, ha sokáig
tart, míg megfejtéd, mivé fejlődött a magocska a te szívedben.*

*De azt is tudnod kell és ebben sose kételkedj:
valódi, igaz volt a barátság és az egyetemes
szeretet, amelyről beszéltem. Én
még most is így érzek, nem tehetek róla —
irántad és minden lány és fiú iránt,*

aki nyílt szívvel jön felém.

*A barátságunk semmiképpen nincs veszélyben.
Talán meggyőződünk arról, hogy jobb, ha
a virág meghal. És a virág tán meg is
hal egy fagyos hajnalon.
De a barátságunk sosem halhat meg.*

*Azt hittem, mindenről beszéltem már
neked, ami érdekel, ami foglalkoztat.
A nagy célokról, amelyeknek szentelem magam,
a gondokról, amelyek látogatnak, a kedvtelésekről,
amelyek felvidítnak, mint fehér vitorlák a zord tengert.
Akár egy öreg utcai énekes, aki minden dalát
elénekelte már, olyan voltam.*

*Most látom csak, mekkorát tévedtem.
Még soha nem beszéltem neked a hajóról,
mely kettőnket egy távoli országba visz,
sem a szívről, mely egy kis családot melegít majd.*

F.B.

Berkeley, január 10. délután.

Örülök, hogy „okos“ voltál, (túl okos, amint mondtad) és nem hamarkodtad el a választ. Mert bizony nagyon sok dolgot meg kell gondolnunk, mielőtt végleg elhatároznánk magunkat, (és akkor majd megnyílik az égbolt, és elsötétül a nap). Egy percig se hidd, hogy én a dolgoknak csak a napfényes oldalát látom. De azt se, hogy mindent végigszámoltam, osztályoztam, felmértem.

Évekig úgy éreztem, nem találok senkit, akit feleségül kérnék. Talán túl sokra tartottam magam, – nem is tudom. „Kora“ ifjúságomban csodálatos szépségű nőt kívántam, és úgy gondoltam, hogy mindent, amit ezen felül nyújtani tud, a lelki értékek stb. éppen csak köszönetet érdemelnek és kész. Szép lány persze van elég. De néhány szomorú tapasztalat megmutatta, hogy amit én valóban keresek, az test és lélek együttes szépsége. És akkor rá kellett jönnöm, milyen kevés olyan lány van az ismerőseim között, aki magához tudna vonni mágneses szerelemmel. Ezért most, mikor benned felleltem azt, akit kerestem, nagyra nőtt bennem a vágy, hogy magammal vigyelek a világ túlsó felére.

Egy csöppet sem kételkedek a szerelmemben. Szeretlek, ezen nem változtat semmi, és érzem, tudom, hogy te is szeretsz. Kétkedővé tesznek viszont a körülmények, melyek hatalmasabbnak bizonyulhatnak szerelmünkénél. Ezek a gondok néha úgy eluralkodnak rajtam, hogy alig látom a kivezető utat.

Nem annyira a távolságról, valamint a nyelv és kultúra, a hagyományok különbségéről van szó, ennél sokkal fontosabb és nyomasztóbb a dolgok anyagi oldala. Hadd mondjak el neked néhány dolgot, melyeket sosem titkoltam ugyan, de talán nem is tisztáztam kellő mértékben. Nekem nincs sem vagyonom, sem biztos keresetforrásom. Még lakásom sincs Erdélyben. Bátyám és édesapám rokonai (szegény falusi emberek) nem adhatnak többet az időnkénti szíves vendéglátásnál. Magamnak kell biztosítanom megélhetésemet, mindent előről kell kezdenem. Talán hosszú évekig igen kevés jövedelemből kell megélnünk. Nem lesz állandó lakásunk. Ha – amint azt sokan óhajtanák – a vidéki egyházkerületek ügyintézője leszek, akkor sokat kell majd utaznom, hogy a falusi szervezetek létrejötténél segédkezzem. Ha a haladó irányzat alul kerül, velük bukom én is, mert lelkiismeretem tisztaságát mindenképpen megőrzöm. Ebben az esetben még ezt, az unitárius egyház nyújtotta biztos kis pozíciót is elvesztem. Akkor újra körül kell majd nézmem, hogy volna a legjobb.

Anyagi helyzetem javítására egyelőre csak terveim és reményeim vannak. Én azt hiszem, hogy házasságunkat illetően a végső döntést el kell halasztanunk akkorra, amikor kiderül majd, hogy ezek a tervek és remények valóra válnak-e vagy sem.

Reményeim főként az angol nyelven való publikáláson alapulnak, mert a magyar nyelven való írás keveset jövedelmez. 1. Lefordítom a gyermekmeséimet. Néhányat már közölt is egy angol lap és a legjobb kritikákat kaptam, még biztatást is a Teacher's Journal kiadójától. 2. Újságírás. Talán mindkettőnknek sikerül valamelyik nagy angol vagy amerikai újsághoz leszerződünk. Ha történetesen kiadják az erkölcsről írott munkámat, és az sikert is arat, ez nem lesz nehéz, és nagyon jó jövedelmet biztosítana. Tulajdonképpen megtehetnénk, hogy Japánon, Kínán, Ázsián keresztül menjünk haza Erdélybe, ez nemcsak csodálatos lenne, de jövedelmező is, mert riportokat küldhetnénk a különböző lapoknak.

Fél éven belül mindenesetre kiderül, milyen mértékben számíthatok ezekre a pénzforrásokra. A hónap végéig, úgy hiszem, befejezem *Kiteljesedő világ* című munkámat. Márciusra vagy áprilusra tudni fogom, kiadják-e. Ha igen, bizonyosan sikerül elszegődődnöm riportternek.

Gyermekeknek írt meséimnek mintegy felét már lefordítottam. A következő félév végéig elvállik, találok-e rá kiadót. Ha azonban az derül ki, hogy túl sokat képzeltem magamról, és nem számíthatok az angolul kiadott munkáim jövedelmére, akkor anyagi helyzetem a lehető legbizonytalanabb és sötét marad. Ebben az esetben a becsület és az irántad érzett barátság arra kötelez, hogy lebeszéljelek a házasságról, hacsak addigra nem mélyül el annyira szerelmünk, hogy csak azzal törődjünk, hogy együtt legyünk.

Ha nem így lesz – szerelmünk akkor sem lehet tragikus. Bizton érzem, hogy nem is lesz az. Szomorúak és boldogtalanok leszünk talán évekig, de az élet szeretete, a nagy célok, a tennivágyás végül is erősebbnek bizonyul majd.1

II.

Chicago, 1926. július 11.

Legdrágább Kicsike,

Aggódok a magas lázad miatt, remélem, a jóslatod bevált, és most már láztalan vagy. Vajon nem a nagy meleg okozta? Vagy az az élénk, vidám kedély, amelyet úgy szeretek benned, és mégis szeretném időnként visszafogni egy kicsit. (...)

Csodálatosan közel van Taos! Két nap alatt megjön a levél! Ez elég ritkán esik meg Amerikában.

Nagyon jó az elképzelésed, valóban fel kell készülnünk a jövőbeli feladatainkra, ismereteket kell szereznünk a modern mezőgazdaságról és a kísérleti iskolákról. De csak októberben iratkozhatok be a kaliforniai egyetemre, a második félévre, mert akkor lesz egy éve, hogy idejöttem. Ami a román kormány liberális frakciójának segítségét illeti – hát reméljük, hogy megleszünk nélküle. Állami segítséget elfogadni veszélyes dolog. Románia nem Dánia, ahol a Népi Egyetem állami segélyben részesülhet anélkül, hogy kötelezettségei lennének, (az egyetlen kikötés, hogy az iskolának legyenek tanulói és legalább hároméves múltja.) A legtöbb országban viszont az a szabály, hogy az állami segély együtt jár az állami ellenőrzéssel, (tudniuk kell, mire költse el a támogatott a „nép” pénzét). Ennek következménye az iskolák túlságosan is egységes tanmenete és szabályzata, amely aztán együtt változik az egymást váltó kormánypártokkal. Az államilag támogatott intézményekben csak azt lehet megcsinálni, amit a kormány jóváhagy, a kormány fő gondja pedig a hatalom megtartása. A nevelést is úgy kellene tekinteni, mint a jogtudományt, olyan intézménynek, melynek joga van állami támogatást igényelni, miközben működését és vezérlőit tekintve teljesen független marad. Csakhamar még messze vagyunk ettől a felfogástól, sok országban még a jogtudomány is elvesztette függetlenségét. A kormányok különösebb fáradság nélkül elítélik politikai ellenfeleiket a „szabad bíróságokkal”. Szeretnék ment maradni az ilyen ellenőrzéstől, szeretném, ha meg tudnánk lenni állami támogatás nélkül.

A mezőgazdasági iskolát felállíthatnánk a parókia földjein is. Minden falusi parókiahoz tartozik 30-40 acre föld, ennek jövedelméből fedezik a szükséges javításokat és más egyebeket, jelenleg sokféleképpen használják. Gyakran bérbe adják, máskor meg a falusiak közösen művelik meg anyagi ellenszolgáltatás nélkül a templom javára. Miért ne kezdhettünk meg a munkát ezen a földön? Erdélyben már most is vannak gazdaságok, melyeket meglehetősen modern módon vezetnek. Elküldünk majd valamelyikbe egy fiatal, vagy ha elképzeléseink beválnak, lesz majd olyan, aki Dániában tanult, ő vezeti majd a munkát a farmunkon, főleg kertészkedésre gondolok. Te meg én, esetleg még mások is, egyéb úton-módon segítjük majd az iskolát. Ami a felszerelést illeti, azon kell lennünk, hogy ne az államtól, hanem más forrásokból szerezzük meg rá a pénzt. Van is egy elképzelésem, amit Laci2, kivitelezhetőnek tart. Az ötlet lényege, hogy kapcsolatot kell teremtenünk város és falu között. A mi falunk ne általában a piacnak termeljen. Találjunk száz családot a szomszédos városban, akik „társulnának” a falunkkal! (Akár úgy is, hogy a már létező szövetkezeti kapcsolatokat bővítsük ki.) A megtermelt többletet nekik adnánk, ők pedig előlegképpen megadnák nekünk a lehetőséget arra, hogy gépeket vegyünk. Városon mindig több a pénz, mint falun. Mondjuk, szükségünk van 1000 dollárra. Ez családonként havi tíz dollárt jelentene egy-két évig. Ez nem megterhelő –mi pedig meg tudjuk vásárolni az eszközeinket.

Azt javasolod, dolgozzunk együtt román családokkal is. Ez az egyik legfontosabb feladatunk. Meg kell találnunk közöttük azokat, akik hozzánk hasonlóan akarnak dolgozni, mert a magyarok közvetlenül keveset tehetnek a románokért. A legnagyobb jóakarat szülte segítséget is gyanakvás fogadja, ha az kívülről jön, és jelenleg mindkét népcsoport önmaga felé fordul.

III.

Berkeley, 1926. november 20.

Legdrágább Kicsike!

Most jött meg a leveled, és nagyon sokféle érzést ébresztett bennem. Mintha válasz lenne egy, még meg sem írt levelemre. Milyen keveset tudok rólad, arról, ami foglalkoztat, amit tudsz, amin dolgozol. Milyen keveset! Az én területemen találkoztunk, nem a tiéden. Beszélgettünk Erdélyről, célokról és tervekről, bemutatkoztunk egymásnak. De a te szerelmed kezdettől fogva túl „engedékeny” volt. Te, az egyszerű, értékes lény, felém nyújtottad a kezéd, de zárkózottságod kagylóhéjából nem merészkedtél ki. Talán éppen az én hatásom miatt. Én – úgy érzem – telítve vagyok mások sorsával és gondoljaival, miközben az énem fel-felhorgad (jól használom a szót?) és ráerőszakolja magát a többiekre.

Legdrágább Kicsike, én sosem kértem, hogy segíts engem, sosem képzeltem el egy „hagyományos” tiszteletes asszonyt, akinek „gondjai és felelőssége” van, és aki „hagyományos” tiszteletes úr férje irányítása alatt dolgozik. Te magadnak dolgozol. Úgy érzem, lázadozol az ellen, hogy egy Cél érdekében dolgozz, de ha egy kicsit belejössz, meglesznek a céljaid. Függetlenek leszünk, két független egyéniség, akik, ha szükséges, együtt is dolgozhatnak, de különben akár külön lakásuk is lehet. (...)

Tudom, hogy mindvégig kísértett téged a gondolat, hogy hétköznapi, hagyományos papné leszel. De miért gondolod, hogy én magam egyszerű, régimódi unitárius lelkipásztor akarok lenni? Dehogyan akarok! Azért vagyok unitárius, hogy szabad legyen nekem felépítenem a magam vallását, mint ahogy neked is a magadét, és mindenki másnak a magáét. Ez hétköznapi? Nos, ha igen, akkor én valóban egyszerű, mindennapi akarok lenni.

Egy dolog azonban bizonyos, valóban szeretném, ha te is az én népemért dolgoznál. Nem is csak szeretném. Azért szerettelek meg, mert az emberekkel, az emberekért akarsz dolgozni... és ezen a ponton figyelmen kívül hagyom személyiséged többi, talán nagyobb értékét. Ezen a téren érdeklődésed azonos az enyémmel –hiszen ezáltal találkoztunk. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy el kell fogadnod az én elképzeléseimet, hanem azt, hogy a kettőnk elképzelései, a lényeges elemeket tekintve azonosak. Most értem csak igazán, miért igyekeztelek meggyőzni arról, hogy velem jöjj. A te egyéniséged bizonyos ponton összeolvad az enyémmel, létrehozva egy magasabb rendű szellemi egységet, és ezáltal a tökéletes összefonódást. (...)³

F.

IV.

Calcutta, március 13.

Legdrágább drága!

Csodás órát töltöttem Tagoréval! Úgy öt percig türelmes és udvarias volt, mint minden látogatóval, majd fokozatosan kigyúlt az arca, s mikor megemlítettem, hogy Oxfordban tanultam, megtört a jég – („, Oxford, egy keleti költő gyenge pontja!) Sok mindenről eltársalogtunk. Az Ifjúsági Mozgalomról az első öt percben beszéltem, így az nem is talált meghallgatásra. De aztán az indiai dráma, a mozi, a gépies kultúra, Japán és a magyarok következtek. Ő alacsony széken ült kék ruhájában – a legnemesebb emberi alkat (míg fel nem áll, akkor már meglátszik rajta a kor).

Hadd idézzek a naplóból:

„Nincs technikai terminusokban kifejezhető filozófiám. Csak azt fejezhetem ki, amiben költőként hiszek.” (Ezt azzal kapcsolatban, hogy előadásokat fog tartani Oxfordban. Kicsike, tudad, hogy Tagore is Brahmo,⁴ egy időben titkára volt ennek a mozgalomnak, mely megfelelje a mi unitárius mozgalomunknak? Minden bizonnyal roppant izgalmas előadásokat fog tartani az angol unitarizmusról.)

A színházról és a bonyolult díszletekről: „Önök, nyugatiak tunyává teszik az ember eszét, azzal hogy nem alapoznak a képzelőerőre. Mikor verset olvasunk, nem képzelünk magunk elé díszleteket.”

„A filmművészet nem helyettesítheti a színházat, önálló művészeti ágga kell fejlődnie. Az élet haladását hivatott kifejezni anélkül, hogy történetet vagy jelentést is csatolna hozzá.”

„Miért nem tudják önök kihasználni az olyan csodás találmányokat, mint a rádió meg a film? Miért csak arra használják, hogy egységessé, olcsóvá tegye a dolgokat?”

„Kelet-Európa sokkal jobban érdekel, mint a Nyugat. Nyugaton minden egyforma, míg Keleten minden egyes országnak megvan a maga sajátos népművészete, népviselete.”

„Szeretem az ön népét, a magyarokat. Természetesek, egyszerűek, emberiek. Van bennük valami keleti vonás. Magyarország az egyetlen hely Európában, ahol otthon érezném magam.” (Kicsike, olyan váratlanul mondta ezt! Igen, köztünk ő is, te is otthon éreznék magatokat.)

Aztán közös szerelmünkről, Japánról esett szó. Tagore szépségszeretetük és belülről fakadó udvariasságuk miatt kedveli a japánokat. „Vállalják a tökéletességre törekvés fáradságát”. (...)

Nos, a beszélgetés vége felé kissé fáradtnak tűnt, nemrég lázas beteg volt. Lehet, hogy leutazik Shantiniketanba, akkor alkalmam lesz újra találkozni vele. De az is lehet, hogy nem lesz rá ideje. Rövidesen indul Európába. Ha először Ceylonba megyek, akkor elszalaszthattam volna.

V.

Lucknow, máj. 9.

(...) Házigazdám, Tagore egyik barátja, költő és muzsikus. (Ja, Allahabadban talákoztam Jawaharlal Nehruval, 38 körüli, szimpatikus kashmiri fiatalember, rendkívül intelligens, semmiféle rögeszme! Rádadásul nagyon gazdag!) Fattal elvittek megnézni a parkokat, a mogul palotákat (gyönyörűek!). Kalauzom, Mr. Roy nagyszerű ember, Bécsben is járt.

„India passzív ellenállása a magyarok ellenállását idézi az osztrák elnyomással szemben” – figyelmeztettek.

Miss Mayo5 könyvének rossz hatása van, mert előítéletet és haragot szült. Az indiaiak most bizalmatlanok az amerikaiakkal szemben. Hogy egy olyan visszafogott, gondolkodó ember, mint Tagore is, felháborodott miatta, bizonyítja, hogy valóban ártalmas volt – jegyezte meg A. P. Sen, a házigazdám. De mint minden rossz, ez sem egyértelműen rossz hatású. Két reakciót figyeltem meg az indiaiaknál: 1. Nagyon jól ismerjük mindazt a rosszat, amiről ír, nincs szükségünk kritikákra. 2. Az említett hibák egy része már megszűnt, ma már nem olyan általánosak. Mindkét magatartás most megkérdőjelezhetetlenül ellenzi ezeket a hibákat, ha korábban haboztak is. (Hiszen a gyermekházasságot is védte valaki előttem.)

Tegnap délután kellemes garden party a tiszteletemre, sok kedves ember, érdekes beszélgetés, előadástervek. Meg fogom hívni Tagorét Erdélybe, tartson előadásokat a falusiaknak.

VI.

Subamarti, máj. 31.

Legdrágább Kicsike,

Most hosszú levélhez van hangulatom, hadd írjak először néhány szót Gandhiról. Aprócska ember, pár foggal, beesett ajakkal, csúnya orral – ezt te is tudod – az ellentét kedvéért, többnyire úgy jellemzik, hogy „a legcsúnyább kis teremtmény, aki valaha világra jött”. Aztán a szemek – távolba révedő tekintet, nem figyel semmire – felesleges is volna, hiszen a szem nem lát – hanem mély, meditatív, absztrakt gondolkodást takar. Az ilyen tekintet sugarában az ember szükségét érzi az önelemzésnek, az élet komolyan vételének, semmi sem indít arra, hogy odaszaladj hozzá, és megöleld. Nyugodtan beszél, nem retorikus. Nagysága? Az a távolba révedő tekintet. Nem érdekli, ami itt és most történik. Soha nem vídám, ezzel átadná magát egy nevetésre készítő, apró pillanatnak, jelentéktelen cseppnek a világ folyásában. De azt is mondhatná valaki, őt nem ragadja magával a civilizáció kisszerűsége – egyszerű és igénytelen ember.

Mára hosszú beszélgetést ígért nekem. Most valóra vált, itt ülök mellette a nagy ebédlőben (magam is ágyékkötőben), de úgy látszik, nem szeret ebéd közben beszélni. (ÉN SEM!) Így aztán hallgatunk.

Követői (azok, akikkel beszéltem) korlátoltak, mint minden ember. Az a fonókerék! Érdeklődtem, mi a véleményük a szövetekezeteken keresztül megvalósuló gazdasági fellendülésről. Azt a kormánynak kell elvégezni. Hihetetlenül ostoba dolog így félredobni az önbizalmat. Egy másik fiatalember úgy csevegett az Igazságról és Boldogságról, mintha konyítana is hozzá valamit. Igazság a szellemi (azaz tudatos) boldogság megszerzése. Minden ennek érdekében történik. Minden csak úgy, eszköz, hogy ezt elérhessük. Ezek szerint szex, jótett, szerelem, együttműködés, hősiesség mind csak eszköz. Nem bírom ezt a fajta indiai filozófiát.

Egyre inkább meggyőződöm afelől, hogy KEVESET tanulhatunk a keleti világtól. Szellemiségük gyökértelen. Megpróbálják rövidíteni az Istenhez vezető utat. Azzal, hogy elkerülik az emberi tapasztalásban egyre mélyülő szeretet ösvényét, egyenesen Istent magát célozzák, azt képzelik, hogy önkontrollal, koncentrációval stb. (azaz jógával) annyira formálhatóvá lesz a tudatuk, hogy megérthetik Istent. De ez az „Isten értésük” csak ópiumos álom. Csendesesen ülnek, álmodoznak, izzadnak és bólogatnak, s időnként transzba esnek a lelkesedéstől. Mi felett? Isten felett? Isten a körülöttük kavargó világban van, amit soha nem érthetnek meg igazán. Az övék maya, illúzió. Istenük ONÁNIA.

Elovestam az India Anyját. A leleplezés gonosz szándékával íródott. Eltúlozza a tényeket. Adatait a kórházakból gyűjti, ahol természetesen minden rossz egybe van kötve. Gandhi „kanális ellenőrnek” nevezte a szerzőt. A normális India sokkal jobb állapotban van. De a megemlítt hibák léteztek és ma is megvannak. Többnyire ez a szellemiség okozza őket, mi szerint a világ és az élet nem számít, csak Onánia Isten.

India gyógyulófélben van. Most már törődni kezdett az emberi cselekvéssel is. Gyógyulását felgyorsítaná, ha a nyugati humanizmust nyújtanánk neki a nyugati materializmus helyett, (nem mintha ebből nem lenne itt is elég – az átlag kínai vagy indiai rettentően önző. Nem tehettek róla, hogy ilyen elítélő a véleményem, ámbár a világért sem sérteném meg ezt a barátságos, kedves, gyerekes népet azzal, hogy más föld népei előtt leleplezem.) Esetleg az itteni lapokban írok majd néhány cikket.

Néhány napig még itt maradok, aztán továbbutazom Bombay-be. Négy HÉTTEL ezelőtt kaptam tőled utoljára levelet. Bombay-ben egy egész csomó vár majd, remélem.

Ez az út bölcsőbbé tett. Megismerkedhettem olyan csodálatos civilizációkkal, mint Japán, Kína, India. Most már érzem őket, részei

a tudatomnak. Ezek segítettek a Nyugat újraértékelésében. Még három hét Indiában!

Bye, bye kicsike!

F.6

VII.

Kolozsvár, 1928. szeptember 24.

Legdrágább Kicsike,

Egy egész halom gyönyörű levél, oh, te kis büszkeség! Hát ezeket nem merted elküldeni, amíg nem voltál biztos abban, hány fokot ér el szerelmem tüze. Jelenleg nagyon magasat. A hazaérkezésemet követő hetek eltelték, azóta állandóan magas hőfokon égek. Korábban fáradt voltam, és nem érdekelt semmi. Hisz magam is hídépítő volnék, de attól tartok az elmúlt hónapokban nemigen volt hozzá vasam. Nagyon igénybe vett az, hogy hazaérkeztem, sietve írtam a leveleket. De biztosíthatlak, hogy továbbra is várom a leveledet, amely arról tudósít majd, hogy megvetted a jegyedat Kínába, vagy még inkább egy olyan levelet, amelynek borítékján egy szép kínai bélyeg díszel. Olyan vidám, olyan boldog lennék tőle! Ez mindent eldöntene. Az én bolond eszem ide-oda jár, akkor nem járna. Minden kétséget eloszlatna az a tény, hogy elindultál Erdély felé. A régi szerelmemmel várlak, Kicsike.

Közben felélesztem a régi ismeretségeket. Jelenleg olyan személy vagyok, akiről mindenki tudni vél valamit. Az újságok hosszan cikkeztek rólam, és tartottam is néhány előadást, elég nagyszámú közönség előtt. Megegyeztem a legnagyobb napilappal, hogy írok nekik 50-60 cikket, ezeket később könyv formában is kihozzák. Ha száz példány elkel belőlük, 500 dollár tiszta hasznom lesz. Remélem, a könyv megjelenik a jövő év elején, jó időszakban. A címe talán az lesz, hogy „Egy élet kibontakozik“. A tárgy miatt egyedülálló az erdélyi irodalomban.

Mégsem leszek segédlelkész. Átmenetileg felügyelő leszek a keresztúri gimnáziumban. A fizetésem: lakás, koszt és 5 dollárnyi készpénz havonta. Kezdetnek ez is jó, igaz? Azt azonban minden barátom és feljebbvalóm tudja, hogy az első alkalommal elmegyek egy parókiára, (jelenleg nincs üresedés). Őszintén remélem, hogy te már egy csinos faluban találsz engem, ahol minden készen vár rád, csak bútorunk lesz nagyon kevés. Ne aggódj azért, hogyan élünk majd meg! Tudom, hogy a legtöbb falu elég jó megélhetést biztosít a papjának. Az egyik, éppen amelyikben üresedés lesz, azt mondják, mindennel ellátja a papot, és ezenfelül évi 500 dollárt biztosít a számára. Nem is rossz.

Az Olga és a Sanyi kislánya nagyon szép, kedves kis gyermek. Olga elégedett, ámbár egynémely helyen hiányzik neki a régi kényelem. Sanyi nagyon jó munkát végez, már szervezett egy sikeres Ifjúsági Konferenciát. Most tervezgetjük, hogy mit fogunk csinálni a télen. Szétküldünk a falvakba egy programtervezetet, hogy megkönnyítsük a helyi csoportok munkáját. A mi munkánkat megkönnyítendő, hamarosan vásárolunk egy jó Multiplex gépet 100 dollárért. (...)

Most, hogy itthon vagyok, a fiatal írók ismét összegyűlnek. Most már valamilyen cél érdekében akarunk dolgozni, a pusztá szépségért nem műveljük az irodalmat. Most dolgozzuk ki a programunkat.

A te F.-id

VIII.

Keresztúr, 1929. május 23.

Szinte minden nap egy levél! Az utolsó kettő hosszú utat tett meg, mert március 29-i rajta a keltezés. Úgy kezdődik: „Ha azt akarod, hogy jöjjek, természetesen jövök...“ Kicsike, a mi lelki közösségünk élő valóság, bármeddig maradhatsz, nem csorbítod meg súlyosan. A tiéd vagyok és várok rád. De azt hiszem, jobb lenne, ha hazajönnél Kicsike édes, mert az indiai út költségéért értékes éveket kéne adnod az életedből, és ez nagyon nincs arányban azzal az élménnyel, amelyet a jelenlegi történelmi helyzetben India nyújthat neked. (...)

Hogy örülök-e annak, hogy egy napon professzor leszek? Kicsike, az út nyitva állt előttem, és a legtöbb ismerősöm természetesnek tartja, hogy rálépek. Jelenleg azonban falun van dolgom, segítenem kell a „szövetkezeti gazdálkodás“ létrehozásában, most nem gondolok arra, mit is fogok akarni akkor, amikor ezt a dolgomat elvégeztem. Tíz-húsz év múlva persze más lesz a helyzet. Már két év múlva lehetne belőlem az etika professzora, ha akamám. De nem akarom. Ugyan, mit tanítsak? Előbb ki kell próbálnom az élet laboratóriumában, hogy mennyit is érnek az elméleteim. Ez a legelső feladat. Persze egész idő alatt tanítani fogok. Dédelgetett tervem, hogy ingyenes nyári tanfolyamra a házukba gyűjtök jeles embereket és kollégiumi diákokat. És tanítani a Népi Egyetemen, amit még létre kell hozni. Te is tudod azonban, hogy nem vagyok tudós hajlam. Sosem volt türelmem elmélyült tudást szerezni valamilyen tudományágban. Megragadtam a jellemző vonásokat, ezekből általánosítottam, elméletet alkottam. Viszont azt hiszem, nagy felfedezést tettem a világ haladásának kétarcúságáról, amelyről még nem is beszéltem nyilvánosság előtt. Amint útleírásomat befejezem, nekilátok (magyarul írom).

Micsoda gyönyörű levelet írt Sharman professzor az érdekedben! Éppen olyan vagy, amilyennek leírt. Néhány barátomnak lefordítottam a levelet.

Nagy megelégedésemre terjed a mozgalom, amelyet elindítottam. Részint mert a fiatalság széles körei ébrednek, kezdenek a megszokottnál nagyobb dolgokkal is foglalkozni. Másrészt a közösségek „hivatalos vezetői“ is felfigyeltek rám és gyakran hívnak megbeszélésre.

A könyvem kiadását ismét elhalasztották. Most már őszre marad, mert nem volna okos dolog a nyári vakáció kezdetén piacra dobni. 35 különlegesen szép illusztráció lesz benne, erdélyi magyar művész készítette őket az én fényképeim és képeslapjaim után.

Mindenki rólad kérdez, és az esküvőnk időpontjáról. Azt válaszolom nekik, hogy jössz már, és minden meglesz a maga idejében.8

IX.

Mészkö, 1932. szeptember 28.

Mi ketten sokat szenvedtünk, és időnként akaratlanul is kínozzuk egymást, de ne veszítsd el a hitedet! Én hiszek. Ez az egy életem van, azt akarom, hogy „sikeres“ legyen –vagyis a teljes, az egész életet akarom, amennyire csak az erőmből futja. A mi házasságunkban van egy komoly gond: nemcsak nekünk kettőnknek kell összeszoknunk, hanem valahogyan a két különböző világot is össze kell békítenünk, amelyből jövünk. Örülök neki, boldog vagyok, hogy sosem adtad fel az ezért vívott harcot. És én sem.

(...)

A te nagy álmod a nevelés. Szereted a gyermekeket. És máris érezhető a hatásod. A tanító valódi oktatást akar, homokot és enyvet vásárolt, hogy domborzati térképet készítsen a földrajz órákra. Nagy előrelépést jelent az új iskola. Virág van az ablakában. Még egy satupadot is vásároltunk. Az iskola tulajdonképpen két szobából áll, az egyiket a szabad foglalkozásnak tartottuk fenn, két nagy pingpongasztallal és satupaddal. Szeretném, ha a kicsik (háromévestől hatévesig) hetente egyszer összegyűlnének, hogy megismerjék és megszeressék egymást, ez jó előkészítő lenne a jövő nyári napközi otthon számára. Te már tudod, hogyan tedd magad hasznossá.

A konyha újrarendezésének az a legnagyobb akadálya, hogy már nagyon az idegeimre mentem a híveimnek. Gondold el: első évben a cséplőgép, második évben a templom és az orgona, harmadik évben az iskola újjáépítése, két napi ingyenmunkával mindenki részéről. Ráadásul a cséplőgépet bérbe adtuk egy másik faluba, amiből gyakorlatilag csak kárunk származott, (ezért is engem okolnak, holott nem én intéztem, hanem Kereki, ámbár a legjobb szándékkal). Hát, nem könnyű egy falut vezetni.⁹

X.

1935. március

(...)

Elképzelted, hogy tanár lennék Amerikában. Van fogalmad arról, milyen keveset tudok én valójában? Lehetek író, mert vannak gondolataim, és csakis olyasmiről írok, amiről van mondanivalóm, de ahhoz, hogy szabályszerű tanár legyek egy rendes kollégiumban, részletekbe merő, alapos ismeretekre volna szükségem, ezekkel pedig nem rendelkezem. Biflázhathatnék óráról-óra. Aztán meg, nem elégítene ki az, hogy tanár lehetek, esetleg jó tanár. Tudom, hogy jó előadó vagyok, de tanítani – ez egészen más dolog. Amikor a Népfőiskolán előadásokat tartottam, sosem voltam biztos abban, sikerült-e feltöltenem őket azzal a titokzatos valamivel, ami a hallgatóságot úgy vonzza. Ha kell, tudok beszélgetést irányítani, de ugyanezt mesterségszerűen végezni – erre nem vágyom. Tehát jó szervező vagyok, jó alkalmi előadó, és jó vitavezető. Csakhogy ezek szerint nem a tanító, ismereteket nyújtó emberfajta-hoz tartozom, hanem a misszionáriusok, a proféták közé. Az én előadásaim nem tudást adnak, de hatni, téríteni akarnak.

Nem tudnék megélhetésért harcoló átlagember lenni Amerikában. Nem tudnék egyetlen intézmény tagja lenni, mert az nem tartalmazza az egész életet. Semmi nem áll távolabb tőlem, mint az egyszerű nevelő szerepe. Én „reformer” vagyok. De nem Amerikában. Amit én ott mondtam neked, az ma is érvényes. Itt, Erdélyben építő lehetek. A dolgok még alig indultak fejlődésnek, az ember az általa helyesnek tartott irányba terelhetné őket. Amerikában a fejlődés már olyan messzire haladt a rossz irányba, hogy ott nem lehetsz más, mint romboló, az eredmény meg csak annyi, hogy míg te nem bírsz lerombolni semmit, a társadalom előbb vagy utóbb eltapos.

Ha Erdély kivétel magából, az egészségi állapotom vagy az általános érdektelenség folytán, (ez utóbbiról azonban nincs szó, hiszen láthatod, hogy mindenhol fiatalok és öregek néznek rám bizakodva, még Budapesten is, csodálatos volt, ahogy egy bizonyos csoport fogadott) – nos, akkor valóban nem marad más, mint elmenni Amerikába. De én hiszem, hogy néhány éven belül más szemmel néznek majd ránk: a részvét átadja helyét a megbecsülésnek, a „különcködést” a „zenialitás jelének” tartják majd. Hiszen láthatod, az elültetett mag néhány esztendő alatt, hány és hány ember lelkében szökött szárba! Most már nem siettetek semmit. A dolgok, ha lassan is, de érnek. Amikor egyszer borúlátóan nyilatkoztam arról, amit elértem, a tanító sorolni kezdte az eredményeket.

És ott van a te nagy álmod, a Népfőiskola. Ha nem betegszem meg, ezen a télen már három faluban is működött volna, heti egy előadással. És mindenfelé felvetődött ez a gondolat. Erdő János tanulmányt írt róla. Ez az egész terv, egy vidékközponttal, benne kórházzal, a szakemberek lakásaival, műhelyekkel, palántás kerttel, Népfőiskolával, sportteleppel – gondolod, hogy mindörökké álom marad csupán. Én hiszem, hogy egyszer majd valósággá válik, és ezért dolgozni, bármily kevés siker kísérte is az erőfeszítéseimet, nagyszerűbb, mint akármilyen más pénzkereső munka, bárhol a földön.

Higgy és remélj! Ha elolvasod majd a könyvemet, magad is megdöbbenysz (mint én is, mikor írtam) azon, milyen sokat végeztünk öt esztendő alatt. Hiszen éppen ezért vesznek észre az emberek: mert a törekvéseink mindenre kiterjednek, és egybekapcsolja őket a hívő odaadás.

Képzeld el, mi lenne, ha most elmennénk Amerikába! Az emberek sajnálkozva néznének utánunk, mint az elbukottak után. Úgy gondolod, hogy jelenleg nem tehetünk mást, mint hogy elszaladjunk? Hát a sikert azon méred le, hogy jó vagy rossz az anyagi helyzetünk? „Csillaghoz kötöttük a szekerünket”, Kriszi, és a csillag nem ereszt. És nem igaz, hogy a pénztelenség betegített meg minket, inkább én magam, mert túlságosan siettem, és te, mert lemaradtál és elcsüggedtél.

Jegyzetek:

- 1 1926 nyarán Balázs Ferenc egy konferenciára menet hosszabb körutat tett az Egyesült Államokban. Christine ezalatt a mexikói Taosban, rokonainál lábadozott súlyos tüdőmirídiója után.
- 2 Lőrinczi László, unitárius teológus.
- 3 1927 októberében Balázs Ferenc az Ifjak Világbeke Kongresszusának Előkészítő Bizottsága megbízásából Keleten át indult hazafelé.
- 4 Brahma Samaj – indiai vallási és társadalmi mozgalom. Raja Ram Mohun Roy alapította a 19. században. Részben szociális mozgalommá vált, harcolt a kastykülönbségek ellen. A költő Rabindranath Tagore egyik vezető egyénisége volt. Birtokán iskolát létesített felvilágosult szellemű pedagógiai elveinek megvalósítására. Shantiniketan-i (a Béke Hajléka) iskoláját nők is látogathatták.
- 5 Miss Mayo Mother India (India anya) című könyvére céloz
- 6 Erdélybe visszatérve a vána-várt falusi parókia helyett, a székelykeresztúri unitárius gimnáziumba nevezték ki, internatusi felügyelőnek. Christine szintén keleten át indult vőlegénye után.
- 7 Szent-Iványi Sándor és amerikai származású felesége, Olga. Szent-Iványi Sándor, író, a kolozsvári unitárius teológián Balázs Ferenc tanuló társa, A Tizenegyek egyik szerzője. Később az amerikai Harvard Egyetemen szerzett magiszteri címet.
- 8 1930-1936. Balázs Ferenc mészki lelkészként próbálja megvalósítani azt, amit addig oly sokat tervezgetett: a szövetkezeti gazdasági rendszert és a népfőiskolát. Christine egy évet Dániában tölt.
- 9 Balázs Ferenc a kolozsvári sanatóriumban kezelte kiújuló tüdőbaját. Felesége és kislánya Mészkon maradt.

Lengyel András

A „posztmodern” Móra*

Ne ijedjen meg senki előadásom címe hallatán, sem aktualizálni, sem provokálni nem akarok. Csábító ugyan egy életművet olyan valamihez kötni, ami divatos – irodalomtörténészek, tudjuk, gyakorta éltek s élnek ma is e technikával. Az árut valamiképpen el kell adni. De ez túl könnyű, s ugyanakkor túlzottan talmi megoldás lenne; ami ma divatos, az holnap már nem az, s a divattal összhangba hozott, aktualizált életmű – a rátapadó interpretáció hínárjába süllyedve – hirtelen időszerűtlen lesz. Szándékom, céloom ezért – filológushoz illően – szerényebb: „csupán” arra vagyok kíváncsi, milyen volt Móra viszonya a modernitáshoz, s ez a sajátos viszony miképpen jelenik meg első regényében, az 1922 őszén közreadott *A festő halálá*-ban.

Ehhez a szükségképpen vázlatos áttekintéshez persze szükséges néhány tény, összefüggést előzetesen emlékezetbe idéznem. Mindenekelőtt azt célszerű szem előtt tartanunk, hogy az a szociokulturális közeg, amelybe Móra 120 évvel ezelőtt, 1879-ben itt, Félégyházán beleszületett, s amely szocializációját elsődlegesen meghatározta, gondolkodástörténeti szempontból két világ határán helyezkedett el, s jelentős részben még premodern jellegű volt. A Móra-család ugyanis, amennyire utólag megítélhető, nem egyszerűen szegény volt, hanem egy modernizálódó társadalom premodern elemeinek fölzárkózási erőfeszítéseit testesítette meg. Mezősi Károly kutatásaiból s mindenekelőtt magának Mórának megannyi elszórt önéletrajzi utalásából tudjuk, hogy bár az édesapa, Móra Márton a bomló céhes világ fölbomlásának megszenvedője és károsultja volt, a család tehetségpotenciálja és ambíciója mégis elég volt ahhoz, hogy előbb az idősebb fiú, István, majd utóbb írónk maga is kitörjön a születéssel adott viszonyokból. István tanító, Ferenc pedig egyetemi végzettséghez kötött értelmiségi hivatások betöltője: újságíró, könyvtáros, régész lett. A kitörésnek a számukra adott módja és formája azonban maga is ennek a felemás helyzetnek volt a fejleménye. Az egyéni erőfeszítéseken túl a kor társadalmának gazdagodó viszonyaiban rejtett a lehetősége az első generációs értelmiségivé válásnak. E kiemelkedési folyamat filológiailag pontos, részletes rekonstrukciója – az életrajzi hozadékon túl – így társadalomtörténetileg is igen érdekes és tanulságos lenne.

Szempontunkból azonban az igazi kérdés ezen túl van. Számunkra a kérdés az: mi volt az a családi örökség, amelyet e kitöréssel Móra odahagyott, ám ami mentálisan valamiképpen mégis élete végéig elkísérte?

A Móra-család szociokulturális viszonyai, amennyire megítélhető, nagyon leegyszerűsítve is legalább három lényeges összefüggést mutatnak. 1. A társadalmi hierarchiának való alávetettség és az ehhez a hierarchiához való alkalmazkodás kényszere állandóan ható, folyamatos meghatározottság volt. 2. Ehhez kapcsolódik, hogy a mindennapi élet az anyagi szűkösség kereteiben zajlott, s ezt az időleges gyarapodás vagy az esetenkénti katasztrófa (pl. jégkár) sem változtatta meg radikálisan. Mindehhez azonban, s ez a 3. lényeges összefüggés, még patriarchális jellegű, a munkavégzés értelmére és az életet irányító erkölcs hitére építő emberi közegben zajlott le. Az a mikrotársadalom, amelyben Móra fölnövekedett, s elsődleges meggyőződéseit, életelveit megszerezte, még a maga urait és szegényeit is egybefogó, érzelmileg telített, az egyenlőtlenségeket is némileg temperáló emberi viszonylatokkal írható le. Itt az egyén még valóságos közösség tagja, s az emberi viszonyoknak az a nyers és ugyanakkor rafinált kíméletlensége, amely a modern kapitalizmus kibontakozásával jön létre, még nem, vagy legföljebb alkalmilag, kivételként létezik.

Móra tehát gyerekként hierarchikusan tagolt, de mégis patriarchális emberi viszonyokkal találkozott, érzelmi-mentális háztartását döntően ezek határozták meg. A pesti egyetemista, majd a szegedi újságíró és közéleti személyiség ettől eltérő társadalmi élményei pedig csak ezen a bázison, ezt bontva és ellensúlyozva épültek be személyiségébe.

A patriarchális emberi viszonylatok személyiségkonstituáló hatásának perdöntő bizonyítéka Móra költészete. Ez az anyag, amelynek legnagyobb része még az egyetemista tollából való, s Mezősi Károly és Péter László jóvoltából kötetbe gyűjtve is tanulmányozható, elsősorban nem esztétikai, hanem mentalitástörténeti dokumentum. De mint ilyen, roppant beszédes. A versek együtt, egymást kiegészítve szemléletesen bizonyítják, hogy a fiatal Móra olyan toposzokban, olyan érzelmi és gondolati sémákban gondolkodott, amelyeknek ösképe a Petőfi-Arany-féle népiesség teljesítményeként alakult ki, de amelyek ekkorra már elvesztették benső dinamizmusukat, megmerevedtek és szimplifikálódtak, s ezektől a sémáktól a modernizálódó társadalom már erősen elszakadóban volt. Az 1867 után kibontakozó, s a századfordulóra már jelentős eredményeket fölmutató fejlődés már összehasonlíthatatlanul komplikáltabb, sebzettebb emberi viszonylatokkal produkált, mint amelyeket e gondolkodás sémái föltételezni engedtek. Ezzel, persze, a fiatal Móra nem állott egyedül; gondolkodásának előföltevéseiben osztozott jószerével az egész, Ady *Új versek*je (1906) előtti népies epigon költészet. (Nem is véletlen, hogy ezzel a gárdával, Pósa Lajostól Jakab Ödönig, utóbb Móra személyes nexusba is keveredett, költőként pedig közéjük számított, s a nagy kortárs, Ady gyilkos mondatot eresztett meg a „Pósákról és a Mórákról”.)

A premodern életérzésnek ezek a sémákba merevedett, az alakuló élet komplikáltságát és sebzettségét megjeleníteni képtelen kifejeződései, valljuk meg, költészetként nem sokat érnek. A mai irodalomtörténet-írás nem is őket, hanem az önmagára találó Ady fölléptével induló modern költészetet, a nyugatos költők teljesítményét kanonizálta – teljes joggal. Hogy az előbbi miért hullott ki a rostán, s az utóbbi miért lett a nemzeti irodalmi kánon része, legvilágosabban a kortárs, Kosztolányi Dezső egyik előadása mondta ki. Ő ugyanis, a modern költészetéről szólva 1913-ban leszögezte: a szavak megkopnak, megváltozik az ember, aki a verset létrehozza és olvassa. „Elkoptak a régi szavak, meghalványultak a régi ritmusok, s az idegrendszernek új ingerekre van szüksége, hogy remegjen.” „Az, ami atyáinkat könnyre fakasztotta, minket megnevettet. Az, ami egykor poézis volt, ma banalitás. Ismerik Voltaire bon mot-ját: »Az első ember, aki kedvesét a rózsához hasonlította, lángész volt, a második számára.« Gondoljuk el, hány számára él azóta.” (Kosztolányi, Holmi 1999. 8. sz. 961. és 962.)

A fiatal Móra verseinek legfőbb tanulsága így alighanem az, hogy Mórának innen, ebből a mentalitás- és gondolkodástörténeti pozícióból indulva kellett megteremtenie igaz életművét – s ez bizony egyáltalán nem volt gyors és könnyű folyamat. A népies epigonizmus idősebb nemzedékének nem is sikerült ez a megújulás. A Móra-életmű nagy kérdése így éppen az: miképpen következhetett be Móránál ez az írói fölemelkedés? Sajnos, itt és most, egy szabott terjedelmű előadás keretei között nem adhatom meg a válasz minden összetevőjét, meg kell elégedjek csupán annak rögzítésével, ami szorosán vett témám szemszögéből is fontos. Szempontunkból pedig az a lényeges, hogy az okos és tehetséges, a mindenkori viszonyokhoz alkalmazkodni tudó Móra a *Szegedi Napló*hoz kerülve (1902) egy olyan munkakörbe került, amely nap mint nap szembesítette a társadalomfejlődés megannyi új vonásával, eredményeivel és anomáliáival, patriarchális illúziókat oszlató fejleményeivel. Mint költő ugyan később is igyekezett hű

maradni szocializációjához, s gyermekíróként ehhez még terep is kínálkozott számára, de praktikus életvezetésű, gyakorlatias polgárként tudomásul vette a tudomásul veendőket. Tudomásul kellett vennie, hogy ez a számára adott társadalom már nem azonos gyerekkora emberi világával; más elvek, más meggyőződések vezérik az embereket. Tanulási folyamata, amelynek eredményeként a világ gondolati s érzelmi leképezésének egy új, a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul komplikáltabb módja és formája alakult ki fejében, meglehetősen sokáig tartott. Az „igazi” Móra, nem kétséges, voltaképpen csak 1919 után, egészen pontosan 1922-ben, 43 éves korában „született meg”, amikor a *Világ* tárcaírója lett. Addig csak konzervatív költő, jótollú, termékeny gyerekiró, s mindenekelőtt elsőrendű, kitűnő újságíró volt. Ahhoz, hogy jelentős, egy egész ország figyelmét magához vonó író lehessen, írói magatartása teljes átalakulása kellett. A szocializáció kialakította illúziók szenvedéseivel teli elvesztése.

Egy szocializációt azonban nem lehet teljesen lecserélni egy másikra; az elveket, az életvezetést alakító előföltételeket, magát a beállítódás lényegét hatálytalaníthatja az egyén ismétlődő új tapasztalata – alaprétéget, mindenekelőtt pedig emléket semmi ki nem törölheti. Elvesztett illúziók emléke tovább él az én-ben, s mint emléke valami hajdan fontosnak és jónak, öntudatlanul is alakítja az én reakciót. Ezt ma már a szociálpszichológia éppúgy tudja és elismeri, mint, mondjuk, a pszichoanalitikus elmélet, vagy éppen az irodalmi művekben is oly sokszor megjelenő írói tapasztalat. S az 1919 utáni Móra prózaszövegei maguk is szépen példázzák ezt.

A premodern, patriarchális viszonyok között szocializált, de már „érett” Móra viszonya saját aktuális jelenéhez, a kibontakozó modernitáshoz így mindig is fönntartásos volt. Maradéktalanul soha sem tudta azt elfogadni, magáévá tenni. S bár „destruktív” újságíróként a *Világ*, majd a *Magyar Hírlap* tárcaírójaként 1919 után mindig olyan lapok jellegadó munkatársa volt, amelyek a modernizáció harcos szócsövei voltak, nem nehéz megtalálni írásaiban keserűségének és fönntartásainak megannyi jelét. Erre részletes dokumentáció helyett itt talán elegendő három megvilágosító példát fölhozni.

Az első példa a Péter László bemutatja krák-motívum. Ez a motívum, amely – Vajda László megfogalmazása szerint – „pályája kezdetétől a végéig kíséri írónkat”, hiszen először 1902-ben, utoljára 1934 januárjában emlegette, kétségkívül keserűségének jele. A kráknak, az óriási őssálatnak a hátára építkező ember metaforájával ugyanis Móra az emberi létezés alapvető problematikuságát hangsúlyozza. 1923. október 3-án a *Világban* pl. így írt: „Mi leli a földet, ezt az őskrákot, amelynek bőrén-kérgén százezer év óta rakja a maga tüzeckéit az emberi fajzat, a mindenség óceánjának együgyű, tudatlan, fecsegő hajója?” S erre adott válasza is meglehetősen egyértelmű: „A Föld beteg, a Föld remeg, a Föld vonaglik az eszeveszett emberiség alatt...” „A Föld mozdul egyet, és nem lesznek többet se bűnök, se erények, se győzők, se rabszolgák, se bombamerénylők, se internáltak, se államférfiak, se hangyák, se szemétdombok, se piramisok, csak a fekete semmi, a thanatosz.” (Idézi Péter László, Móra műhelyében. Bp. 1999. 200.)

A második példa egy rövidke aforizma. „A modern – mondja Móra – épp oly unalmas, mint a burzsoázia: egy unalom két oldala.” (Idézi Péter László, 1999.166.)

S végül a harmadik példa, egy újabb aforizma: „A beszéd, a gondolat mind csak céltalan tajték az életem felszínén.” (Idézi Péter L. 1999.165.) Ennek a mondatnak a különleges súlyát az adja meg, hogy e tézisében Móra éppen azt vonta kétségbe, ami neki magának is a lényegét adja: az írói szó értelmét, létjogosultságát.

Egyszer, úgy vélem, össze kellene állítani egy szemelvény-gyűjteményt Móra keserű, kiábrándult, mondhatnánk „fekete” mondataiból. Ez a „fekete” Móra is hozzátartozik ugyanis a portréhoz, enélkül arcképe hiányos, sőt megtévesztő. Mert, ahogy az őt nekrolóiban búcsúztató író társa, Móricz Zsigmond írta róla: minden megnyilatkozása mélyen ott van egy csöppnyi keserűség.

S ezzel elérkeztünk a lényeghez, Mórának a modernitás fejleményeihez való nagyon összetett viszonyához. Ahhoz a viszonyhoz, amelyben egyszerre volt jelen a modernitás igenlése és erősítése, a modernitás fölötti csalódás és keserűség és a visszavonhatatlanul elmúlt premodern melegítő, éltető emléke. Az uralkodó szólama, a gyakorlatias, földön járó Móránál, persze, a modernitás adottságainak tudomásulvétele volt, praktikus emberként nem is tehetett mást. De ezt a tudomásulvételt át meg átjárta, színezte csalódása és a premodern emléke. Java tárcáinak villódzó sokszínűségét, érzelmi és gondolati telítettségét, eleveenségét ez adja meg, s máig ez élteti.

S ennek a sajátos, Mórára olyannyira jellemző viszonynak a prózapoetikai tükre *A festő halála* is. Ez az 1922-ben írott regény Móra első, felnőtteknek szóló, „szabályos” regénye volt. Az irodalmi vélekedés a kortársi reflexiók nyomán úgy tartja számon, mint a Tápén élt s a fehér tiszték által meggyilkolt festő, Heller Ödön halálának valamiféle regényfeldolgozását, hozzátéve, hogy a gyilkosság reális történetét Mórának nem sikerült megrajzolnia. S kétségtelen is, a kiinduló ötletet (s a regény címét) a festőbarát halála adta; ezt Móra, regénye megjelenésekor, nyilvánosan elismerte. De maga a regény semmiképpen nem Heller Ödön meggyilkolásának története, egészen másról szól. Maga az író erről is meglehetősen nyíltan beszélt. „Feláldoztam az egész tervemet a festő sírján. Nem maradt meg belőle, csak a cím: *A festő halála*. Ehhez szabtam egy egészen új történetet, amely a fantázia játéka elejétől végig. Nincs semmi köze se Hellerhez, aki nagyon közel állt hozzám, se Tápéhoz.” (MF: Daru utcától a Móra Ferenc utcaig. Bp. 1962.238-239.)

De ha nem Heller halála, akkor mi ez az „egészen új történet?” *A festő halála*, ha jól meggondoljuk, az önmagát író regény története, – igaz a van Ilia Mihálynak. S bár egy második, harmadik vagy éppen negyedik síkon emellett hagyományos narráció is folyik: a regény az egykori olvasói konvenciót is kielégíti, szerelmi történetet éppúgy kapunk, mint a falusi intelligencia társadalomrajzát, vagy éppen a régész szakma népszerűsítését – a regény fő szólama kétségkívül a történetmondás kötelezettségének és lehetetlenségének tematizálása. A festő halála, amire a cím utal, nem egy fikción belüli esemény, amelyet a regény elbeszél, hanem – a regényen, a fikción belül is – csupán regénycím. A 180. oldalon a narrátor ki is mondja: „a festőnek meg kell halni. Hiszen a regénynek a címe is az lesz: »A festő halála«”. A regény alaptörténete tehát az, hogy az elbeszélőnek regényt kell írnia és végül, sok próbálkozás után, a festőbarát halálának történetét akarja megírni. A cél így a halál leírása, a probléma pedig, amelyet ennek következtében a regény tematizál, annak taglalása, hogy e cél elérése milyen regényírói eszközökkel volna megvalósítható, s miért nem jó egyik módszer sem. Ha a regényírással kapcsolatos szövegrészleteket is kigyűjténék, egy meglehetősen terjedelmes szövegyűjteményt kapnánk, amelyből összeállítható lenne Móra „regényelmélete”. Ebben a regényelméletben a romantikus, Victor Hugo képviselte regénymodell pl. éppúgy megjelenik, mint a Dosztojevszkijé, a konvencionális én-regény, vagy az akkor divatosabb, „modernebb” pszichoanalitikus fogantatású regénytípus. Sőt, megjelenik többször, többféle változatban az olvasó is a maga igényeivel, azaz tematizálódik az az olvasói elvászárhorizont, amelyet a regénynek – a fikcióban emlegetettnek is, a megírt, kinyomtatott műnek is – ki kell elégítenie. A könyv nemcsak Angyélka olvasói reagálásait tematizálja, „akinek fantáziája regényalakok ezerein edződött meg” (139.), de a narrátor által föltételezett közönségét is. S nem is kétséges, hogy ezek a tudott és számításba vett olvasói elvárás-horizontok nemcsak a narráció tárgyai, de egyben a narráció alakításának meghatározói is. Amiről beszél, azt az író figyelembe is veszi. E tekintetben figyelemre méltó, hogy Angyélkát Móra így beszélgetti: „tréfán kívül mondom, hogy a regényolvasásban nincs semmi elvi szempontom. Egyszer Victor Hugo esik jól, máskor Jacobsen. Egy ilyen ostoba kis nőtől igazán nem szabad kívánni, hogy mindig tájékozódva legyen arról, mikor kit szabad szeretni. Így faluhelyen, ahová mindössze két újság jár, elvadul az ember és azt olvassa, amihez kedve van.” (132.)

Mindennek, s az így kibontakozó regényformának több lényeges prózapoetikai következménye van. Az első, s alighanem legfontosabb az, hogy e forma révén minden hangsúlyozottan relativizálódik és – a fikción belül is – tovább fikcionalizálódik. A

regényben ki is mondódik, hogy a festő halála immár csupán fikció: „a regényemet – mondja a narrátor – már csak nagyon vékony köldökszínór kötötte szülőanyjához, a valósághoz, s most már a maga egyéni életét élte.” (158.) Igaz, ahogy Wolfgang Iser általánosságban mondja, itt is tapasztalható, hogy „a fikcionális szöveg nagyon sok azonosítható realitás-fragmentumot tartalmaz, amelyek a szöveget környező szociokulturális világ és a szöveget megelőző irodalom szelekciójával kerülnek bele. Ennyiben tehát a fikcionális szövegben egy világosan felismerhető világ tér vissza, amely azonban magán viseli a fikcionáltság jegyét. E világ tehát zárójelbe van téve, hogy tudunkra adja: az ábrázolt világ nem egy adott világ, csak úgy kell érteni, mintha az lenne.” „A zárójelbe tétel jelzi, hogy az ábrázolt világhoz fűződő minden »természetes« beállítódásunk felfüggesztendő.” (Iser: *A fikcionálás aktusai*. = *Az irodalom elméletei* IV. Szerk. Thomka Beáta. Pécs, 1997. 70.) Regényünk azonban nemcsak önmaga fikcionáltságát hangsúlyozza, de még ezt az így megjelenített világot is, azaz magát a fikcionálás formáit is ironikusan kezeli. Ez egyrészt a fikciójelleg további fokozását jelenti (*A festő halála* voltaképpen a korban divatozó regényelméletek ironikus parafrázisa is), másrészt azonban elvégzi az olvasói humorigény kielégítését. S itt eljutunk egy következő problémához. Ahhoz tudniillik, hogy Móra regénye egyszerre tematizálta a szkeptikus későmodern olvasó intellektuális igényeit, s az egykorú kommersz olvasóinak „közönségesebb”, mondjuk így olcsóbb, szórakozás-centrikus elvárásait. A festő halálában az önmagát író regény történetén túl bele van építve némi tudományos ismeretterjesztés, egy kis társadalomrajz, egy – minduntalan megkérdőjelezett – de mégiscsak kibontakozó szerelmi sokszög, sőt – valljuk meg – még némi népszínműves parasztábrázoló konvenció is. Azaz a magaskultúra és a populáris kultúra egyidejű, egymásba átjártató, egy művön belüli kiszolgálása. Sőt, bizonyos, a történeti Móra személyiségét közvetlenül megjelenítő önkifejezés – ha tetszik, líra is. E tekintetben nemcsak az önmagát Varga Mártonként megnevező narrátor némely önjellemzése figyelemre méltó, de az ezeknél áttételesebb, ám hangsúlyosabb csúcsponti vallomás is. A festő meghalásának végső verziója ugyanis alighanem Móra legszemélyesebb üzenete. Itt a festő azért hal meg, lesz öngyilkos, mert „hűtlen lett a művészethez”, amikor pedig, csalódva, újra alkotni próbált, már nem tudott bánni eszközével. Megragadta ugyan az ecsetet, „[d]e már nem tudott vele bánni, paraszti munkához szokott kezében sután bukdácsolt a könnyű játék” (260-261.). Ez, bármennyire leplezi is az író, Móra egyik alapmetforája, hajdani költőváltának elparentálása, vélt jobbik éne elvesztésének indirekt „beismerése”. De nagyon jellemző az 1919 utáni Mórára, hogy immár ezt is öniróniával, önmagától eltávolítva teszi meg. Vallomását ironikus narrációval vezeti be, hiszen a festő öngyilkosságának leírása előtt ez a mondat olvasható: „Nos, a festő olyan szépen halt meg, hogy magamat is meghatott.” (260.) Ez bizony önironikus távolítás már.

Kedveljük-e tehát avagy sem azt a jelenségekört, amit az utóbbi időben nálunk is posztmodernnek szokás tekinteni, tény, hogy a regényíró Móra is tett feléje egy lépést. S ezen még az sem változtat, hogy regényét utóbb az író némileg az uralkodó olvasói konvencióhoz igazította, gyöngyítve írói leleménye hatását.

* Elhangzott a kiskunfélegyházi Móra-konferencián

Vekerdí László

A Család*

Dehogyis gondoltam én, mikor a Püski-Kanyar konferenciára megadtam a címet, hogy milyen nagy fába vágom a fejszét. Nyilvánvalóan nem Czeizel Endre-i ambíciók fűtöttek pedig, nem a „búr család“-tól Némethy Nóra esküvőjéig kívántam felvázolni családfát (ami, magunk közt szólván, minden lehetséges fa közül mindig is a legkevésbé érdekelt), hanem – a konferencia jellegének megfelelően – „mindössze“ azt kívántam érzékeltetni, hogy milyen és milyen nagy a család szerepe az életmű gondozásában, föltárásban, életben tartásában. (Azt hittem, hogy Fodor András Naplójára, Németh Magda, Judit, Ágnes és Lakatos István könyveire-publikációira, valamint a magam hézagos emlékeire hagyatkozva, viszonylag könnyen megtehetem. Mihelyt munkába kezdtem, kiderült azonban, hogy nem így van; s így itt inkább csak egy még elvégzendő munka jelentőségére utalhatok.)

Az, hogy ezt a témát válasszam, Németh Ágnesnek egy nemrégiben kezembe került publikációjáról jutott eszembe; az írás a maga szakszerű kompetenciájával, sokatmondó szűkszavúságával, az idézetek értelmes válogatásával és kontextusba illeszkedésével, legfőképpen pedig az analízis Németh László esszéire emlékeztető tárgyi és nyelvi igényességével úgy hatott rám, mintha magát Laci bácsit hallottam volna. Eddig is volt már hasonló érzésem Magda, Judit, István munkáival kapcsolatban is; de most döbbenet csak rá, hogy a családban valamiképpen folytatódik a Németh László-i vállalkozás; hogy a családban szép csendesen dolgozik tovább egy Németh László-i „műhely“. Sorra veszem hát az említettek publikációit-könyveit, gondoltam, s a vén recenzens gyakorlottságával variálom a megtalálni vélt „műhely“-témára hangolható dallamokat. De nem ilyen egyszerű a dolog. A téma makacsnak és egyre inkább kezelhetetlennek bizonyul; nemcsak a „műhely“, de maga a „család“ is sok és sokféle felhanggal gazdagodik, mint például a hatalmas virágcsokorral, amelyet Cs. Varga István rakott le a nyolcvanas évek elején egy forró nyári délutánon a Kapuvári Művelődési Ház előadótermében Ella néni lábai elé; nem oda persze, hanem az asztalra, de a jelenet csak az előbbi fogalmazást tűri, mert a lényege ugyanaz, mint amikor ide nem messze holmi régi nemesek Mária Terézia elé járulnak: Vitam et sanguinem... És ahogyan ez a Vitam et sanguinem nem helyettesíthető az analízis semmiféle próbálkozásával, ugyanúgy az a virágcsokor sem a fejedelmi öregasszony előtt az asztalon. Kitérszik ez abból is, hogy az egészről ez az egyetlen jelenet ivódott belém kitörőhöz képest, az előadók nemcsak a témájára, de a személyére se emlékszem, magamat is beleértve. Évekkel később, 1988. télelőn, a hamar olvadó első hó fehérségében megismétlődött a jelenet a csornai volt premontrai kolostor otthonos méltóságos nagytermében; itt azonban már az előadókra is emlékszem, sőt arra is, milyen vidáman búcsúztattuk mind a vásárhelyi Németh László Könyvtár mikrobuszával hazainduló Grezsa Ferencéket. Ez a virágcsokor a Németh László Társaság egyáltalában nem veszélytelen vajdó-megalakuló éveiben sokkal több volt, mint gesztus vagy akár rítus; ez persze már a Társaság még megirandó történetére tartozik, az azonban ide, hogy hivatalos engedélyeztetéséig 1987-ben mennyi előadás, iskola-névadás, emlékülés, emlékest, diákköri konferencia, kiállítás, táblaavatás, a Társaság létrejötté szempontjából sorsfordító emlékház-nyitás 1981-ben Vásárhelyen, mezőszilasi házavatás, és még sok más zajlott le, amint megtalálható a nagy Hartyányiban mindebből „Kultusz“ fejezetcím alatt 1988-cal bezárólag mindaz, amiről sajtóvisszhang található; de hát nem mindig található, például az említett kapuvári virágcsokorról sem, pedig hát este megtette még Cs. Varga Istvánék szüleinél egy óriási saját termelésű fokhagyma, amit Pista bátyja hozott be búzskén és Ella néni lelkesen megcsodált; legalább olyan lelkesen, mint délután a Kapuvárnak ajándékozott Pátzay Pál szobrot, köztük a híres Németh László-portrét.

A Társaság hivatalossá válásával a konferenciák külső körülményei ünnepélyesebbek lettek; megkezdődött a vásárhelyi városháza dísztermében rendezett előadóülések máig tartó sorozata, Bercsényi Miklós szigorú tekintete alatt, és szabályának, később Rapcsák polgármester úr jótékony súlyának védelmében; 1988. április 7-én a méltóságos elnöki pulton ott látható Ella néni bizalomkeltő arca az elnöklő Bodnár György és Karin Höpp között; tartalmas konferencia volt nagyon: Karin Höpp Németh László nyugat-németországi recepciójáról beszélt, aminek megszervezésében oroszán rész jutott Ella néninek. (Grezsa Ferenc a Tanú-korszak-ról adott elő, Kocsis Rózsa témája A minőségeszmény Németh László szépírói műveiben, Sándor Iván Németh László művelődési gondolatainak időszerűségét járta körül, ami vissza utal az 1986-ban megjelent Monostori válogatta *Művelődéspolitikai írásokra* – és amiből majd, gyanítom, a kilencvenes évek Társaságának csúcsteljesítménye, *A századvég szellemi körképe* zuglói konferencia ötlete és a meglepően sikeres kötet kisarjadt –; Gergely András témája Németh László képe a magyar reformkorról, Mészáros Istváné Németh László pedagógiai kísérlete.) Monostori Imre a *Levelek Magdához* ismerteti, ami az ő szerkesztésében jelenik meg és az ünnepi könyvhéten lesz az ősbemutatója a Tatabányai József Attila könyvtárban; a könyv a „Lányaim“ bevonulását jelzi a Németh László kutatásba és filológiába, ám ezernyi utalással mutatja azt a növekvő szerepet is, amelyet Németh Lászlóné egyre inkább nemcsak közvetve, mint a család összetartója és erőforrása, hanem közvetlenül is betölt Németh László életében és munkásságában. (Ez a „szerep“ készíti elő s tevődik át N. L. halála után töretlenül munkáinak hűségese és körültekintő őrzésére; a „legmagasabb“ helyeken való „lobbizástól“ el egészen olyan apróságokig, hogy például a *Művelődéspolitikai írásokat*, amiről aztán a könyvnapon Tatabányán Ella néni jóváhagyó jelenlétében én számoltam be, ő küldte el nekem, azzal a jó munkára kötelező dedikációval, hogy „Vekerdí Lászlónak, aki ezt nagyon megértette, szeretettel Németh Lászlóné“. Mi mást tehettem volna, mint igyekeztem a maximális filológiai alaposágra? Ha nem ő küldi a kötetet, ezernyi gondok közepette tán el sem fogadom a felkérést. De mindig külön szót, ha valamiért úgy érezte, fontos, hogy ott legyek. 1986 szilveszterére például ezt a kis kártyát küldte: „Lacikám, nem akarom, hogy megsértődjek Magára, azért arra kérem, hogy 31-én 9-re legyen nálam, fejvesztés ha nem lesz itt. Ella néni.“ De nem akarok személyes apróságokba bonyolódni; csak azt szeretném itt kiemelni, hogy a Németh László-i mű életében – életében, és nem „utóéletében!“ – milyen kulcsszerep jutott Németh Lászlónénak.)

Egy keserű pillanatában („Mélyponton“ adta a címet a vásárhelyi emlékszoba anyagának gyűjtésekor talált 1947-es naplóból közölt részletnek Földesi Ferenc) halálos fenyegetettség árnyékában, a Magyar Közösség per idején N. L. egyebek közt ezt vetette papírra: „Az én életem épp azért kezdett most tisztulni, s igen szép lenni, mert most hámlott le rólam ifjúságom két tévedése. Az egyik az volt, hogy egy Démusz-lányból Németh Lászlóné; a másik, hogy a magyarságból európai nemzetet akartam csinálni. Mind a két kísérlet eleve reménytelen volt.“ (Tiszatáj, 1997/11, 53-54.) Ami a második tévedést illeti, abban tökéletesen igaza van; de ez nem is olyan vállalkozás, amihez egyetlen ember, legyen Szent István akár vagy Széchenyi, a siker reményében foghatna hozzá. Ami azonban az első állítást illeti, ezt később ő maga korrigálta, egyebek közt az *Utolsó széttekintésben* közölt 1962-es *Memike elrepült* töredékben. „Mindent összevéve ő volt a legkülönb s értem a legnagyobbat tevő ember, akivel dolgom akadt“ – summázza végül egyetlen

mondatban az egész életükön át ívelő kritikus összegezést. De azért a „*Mélyponton*“-napló állítása se merő tévedés. Először is ahhoz, hogy Démusz Ellából Németh Lászlóné legyen, csakugyan nem volt elég egymagában Németh László. Kelltt hozzá mindenekeelőtt maga Démusz Ella, az Ember, aki majd Németh László mellett s halála után belenő a „Szerep“-be. De kellett a körülmények is, az országért vagy egyszerűbben a többiekért érzett felelősség ahhoz, hogy megtanuljon Németh Lászlóként helytállani a köz-ügyért, amely az ő üdvössége is volt; mert ez – nagyon szépen megírta Sándor Iván – Németh László üdvvtanának a lényege. De figyelmeztet a *Mélyponton*-naplórészlet tévedése arra is, hogy a család egyáltalában nem az a magától értetődő alap, aminek a támogatására jó szándékú vagy ravasz politikusok építik egy jól működő polgári társadalom államának álmait. A család maga is ellentétekkel terhelt és válságokkal fenyegetett intézmény, akár a társadalom egésze, amelytől mégoly bensőséges vonatkozásaiban is elválaszthatatlan. Közhely, mondhatná valaki, hiszen erről szól századunk elbeszélő- és drámairodalmának nem csekély része, a Buddenbrocks-tól a Dallas-ig, s Németh László szépirodalmi műveiből is jó néhány, egyebek közt az *Égető Eszter*, kivált tévé-változatában. De az már nem közhely – talán a tévé-változatból is azért maradt ki? –, hogy a család egyáltalában nemcsak együttelési, genealógiai és adófizetési egység, hanem még valami egyéb, valami olyasféle, amit Kner Imréektől Gyomán tett látogatása után legpontosabban Fülep Lajos fogalmazott meg 1943. június 22-én: „Régi elvem, sőt mondhatnám, tanom, hogy vannak nagy dolgok, amiket csak generációk folytonossága valósíthat meg. A régi művészet nagyságának titka, hogy folytatólagos, hogy egy-egy témán nemzedékek, sőt századok dolgoznak. Nem kell új témákat kitalálniok, minden erejüket a régi tökéletesítésére fordíthatják. Manapság ez ritkaság, az élet struktúrája megváltozott. Ezért is becsülöm és szeretem Bennetek a szerves növekedést; Ti úgy nőtetek, mint a fa, s ez az igazi. Mindenképpen jó tudni, hogy van még ilyen, nekem dupla öröm, hogy akik ilyenek, barátaim is.“

Szerves növekedés, úgy nőtetek, mint a fa ... a másvilágon hogy egyetértene Németh és Fülep, két nagy gondolkozó, akik idelent bizony nem mindig a legszebb oldalukról mutatták egymásnak magukat. De erről majd Babus Antaltól fognak hallani; én itt még csak annyit szeretnék elmondani, hogy Németh József Fűzi László által publikált naplójától Grezsa Ferenc – Olasz Sándor által sajtó alá rendezett – *A mintaélet forradalmáig* (amit én mutathattam be 1999 január végén Vásárhelyen a Németh László Könyvtárban egyszerre Monostori Imrével, aki meg a Lakatos-kronológia nemrégiben megjelent II. kötetét ismertette), körérakva a sorjázó műveket: hallani vélem a fal leveleinek a susugását. És szép harmóniában simul egybe – és ezt leginkább tán Németh Ella lényének az öröksége – Magda, Judit, Ágnes, István munkáinak a hangja a többiekével, mint ahogyan a Bay Zoltán és Németh László barátságáról szóló *Vásárhelyi Horizont*-ban Judit és Magda írása között Radnai Gyula esszéje Németh László és Szilárd Leó közös tanáraitól.

Mindez azonban már egy másik tanulmányra tartozik, a művek gondos elemzésével, elválaszthatatlanul a Németh László Társaság s az egyetemi-főiskolai meg középiskolai Németh László pályázatok történetéről; a konferenciák és előadások történetétől Vásárhelyen, Székesfehérváron, Szegeden, Debrecenben, Vácon, Esztergomban, Mezőszilasán, Zuglóban, Nagybányán, Budapesten, s ki tudja még hol. De elválaszthatatlan a Bethlen Alapítvány és a Hitel történetétől is, amelyek létrehozásában és engedélyeztetésében ugyancsak kulcsszerep jutott Németh Ellának és szilvesztereinek; amint az most Lakatos István Új Horizont-ban folyó autoritativ Németh Lászlóné életrajzából kiderül. „A jó egy ügy“ késői Németh László-i szemlélete hatja át ezeket a törekvéseket, és Gyuris György Tiszatáj-monográfiája nagyon jellemzőként közli a legendát, miszerint a Tiszatáj 1987-ben „leváltó“ párt – Tiszatájban való publikálás ellen elsősorban Németh Ella lázította az írókat: „Tóth Béla emlékezete szerint az írószövetség közgyűlésén is körözték a Tiszatáj bojkottjára fölszólító ívet, melynek aláírói közt első helyen Németh Lászlóné neve állt.“

* Elhangzott a Püski Sándor által szervezett Németh László-konferencián

Pomogáts Béla

Értékek köztársasága

Az értékelés mögött

Ahogy mondani szokás, „értékorientációs” válságok között élünk, és ezek az értékzavarok természetesen nemcsak az irodalmi és művészeti életben találhatók. Az irodalomtörténésznek vagy kritikusnak sincs könnyű dolga, midőn tájékozódni és tájékoztatni akar. A gyakorlat legalábbis azt mutatja, hogy szinte alig jelenik meg írói mű, amely a kritikai ítéleteknek valaminő konszenzusát képes kialakítani. Egymástól igen eltérő értékjavaslatok és értékrendek vannak forgalomban, és ezt az állapotot nemcsak a művek megítélésének bizonytalan elméleti háttere okozza, hanem az is, hogy irodalmunk önismerete hagyományosan bizonytalan és elégtelen. Mintha nem egyetlen magyar irodalom, hanem több vána értékkelő megítélésre: más-más értékrend nyomán ítél a Holmi és a Hitel, vagy a Népszabadság és a Magyar Nemzet kritikusa, egymástól igen eltérő nézetek nyomán alakítja ki irodalmi értékrendjét a „nyugatos” klasszikus modernség, a népi írómozgalom hajdani törekvéseinek híve, illetve az, aki az avantgarde hagyományoknak kötelezte el magát. Nyilvánvalóan más-más értékkelő elvek és hagyományok vannak érvényben Budapesten, Kolozsvárott, Újvidéken, Párizsban vagy Münchenben.

Mindenekelőtt természetesen az értékelés elméleti kiindulásának bizonytalansága okozza az egymástól szögesen eltérő ítéleteket. Az irodalmi művek értékének megállapítására ugyanis nincsen semmiféle mértékegységünk és módszerünk. Ennek igazolására fel lehetne idézni a különféle esztétikai, illetve irodalomelméleti alapművek és kézikönyvek idevágó passzusait: valamennyi másban és másként keresi a művek értékkritériumait. Nem beszélve arról, hogy a művek megítélésébe és rangsorolásába igen sok úgynevezett „nem-irodalmi” megfontolás és értékkel is beleszól. Ezeket a hatásokat, tekintettel arra, hogy minden irodalmi alkotásnak a maga poétikai, strukturális és stilisztikai értékén túl, a nyelv kommunikatív természetéből következően egyéb: gondolati, érzelmi értékei is vannak, nem is lehet, de nem is szabad elhárítani. Az egyszerűség kedvéért Eliotnak egy meghatározását idézném fel, ez maga is az irodalmi és a „nem-irodalmi” kritériumok együttes és körültekintő alkalmazását helyezi előtérbe. „Az irodalom »nagyságát« – mondja az angol költő – nem lehet kizárólag irodalmi értékmérővel meghatározni, noha nem feledhetjük, hogy azt, vajon irodalomról van-e szó vagy sem, csakis irodalmi értékmérővel határozhatjuk meg.”

Kérdés persze, hogy miben is állnak azok a bizonyos irodalomon kívüli minőségek, amelyek hozzájárulnak valamely irodalmi alkotás értékének létrejöttéhez. Megintcsak mértékadó véleményre, két neves amerikai tudós: René Wellek és Austin Warren sok kiadást megért (magyarul is olvasható) irodalomelméleti kézikönyvének egy megállapítására hivatkozom. Ez a kézikönyv az írói művek értékelésének két alapvető kritériumát a Horatius által rögzített „dulce et utile” kettős elvére vezeti vissza, midőn „szórakozásról” és „épülésről”, „játékról” és „munkáról”, „terminálási értékről” és „instrumentális értékről”, „művészetről” és „propagandáról” s végül mintegy fogalmi összegzésként a „művészetről mint öncélról” és a „művészetről mint közösségi rítusról és kulturális kötőerőről” beszél. Az irodalmi alkotások megítélésének és értékelésének ilyen módon nemcsak e művek esztétikai-irodalmi minőségére kell figyelnie, szükségszerűen számot kell vetnie más, úgynevezett „nem-irodalmi” értéktényezőkkel: történelmi, közösségi, morális és intellektuális értékkel is. Igen fontosnak tartom viszont, hogy ezek a „nem-irodalmi” minőségek valóban jelentős értékek legyenek, és ne a pillanatnyi közvélemény, a napi politika és a tömegtájékoztató média olcsó taktikája állítson különféle érdekeket a valódi értékek helyére. Éppen ezek az utóbbi műveletek okozzák az értékzavarokat, „értékorientációs” válságokat.

Mindaz, amit az imént megpróbáltam összefoglalni, egyszerűsített az is jelenti, hogy az irodalomtörténésznek és kritikusnak „nyitottnak” kell lennie a különféle irodalmi és „nem-irodalmi” értékek előtt, illetve a kanonizációs műveletek során. Ez a nyitottság – vannak személyes tapasztalataim – általánosságban nem népszerű a mai magyar szellemi életben, amelynek mozgását a különböző érdekcsoportok vetélkedése szabja meg, és ahol nem az irodalombíráló ítéleteinek megalapozottsága számít, hanem az, hogy miként helyezkedik el, miként adja le szavazatát ebben a vetélkedésben. Egyszerűbben fogalmazva: az számít, hogy ki melyik „szekértáborba” tartozik, és honnan kap írói legitimitációt. Nézetem szerint azonban kell (kellene) lennie egy virtuális irodalmi értékrendnek, és szélesebb körben elfogadható irodalmi (irodalomtörténeti) kánonnak, amely nem irányzatokra és csoportokra épül, és nem törődik azzal, hogy az egyik író „avantgardista”, a másik „konzervatív”, az egyik a Holmi, a másik a Hitel szerzői gárdájához tartozik, az egyik Budapesten, a másik Kolozsvárott vagy Londonban műveli a magyar irodalmat. Egy ilyen: összefogó és méltányos értékrendre szeretnék igent mondani. Mert a kritikusnak végül is az érték pártjára kell állnia, a minőségre kell igent mondania.

Vitatott értékrendek

Az ezredvégi magyar irodalom közérzetét pontosan jelzi az irodalmi értékrendnek az a bizonytalanná válása, amely napjainkban tapasztalható. Ez a bizonytalanság egymással szembe forduló vagy éppenséggel egymásról tudomást sem vevő irodalmi kánonok kialakulását eredményezte. A hivatalos vagy éppen a nem hivatalos tudományosság ebben az évszázadban is több alkalommal értékelté át nemzeti irodalmunkat: valójában az irodalmi „kánonképzés” állandósult „forradalmaival” találkozunk, és ezek a „forradalmak” nem mindig szolgálják azt a talán kívánatos célt, hogy egységes és biztonságos képünk legyen irodalmunk múltjáról, közelmúltjáról és valamiféle szerves rendszerbe tudjuk foglalni a jelen törekvéseit. Erre az egységes és biztonságos képre ugyanakkor szükség lenne már csak az iskolai oktatásban is, nem beszélve arról, hogy egy meglapozott és nem állandó szellemi perpatvarok célkeresztjében elhelyezkedő irodalmi kánon jótekonan hathatna a nemzetközi közösség kulturális tudatára, történelmi önismeretére, következőképp önazonosságának alakulására. Különösen abban a kedvezőtlen helyzetben, amelybe Trianon után került a magyarság, midőn nemzeti szolidaritását és egységét nem közös politikai intézmények tartják fenn, hanem kultúrája, mindenekelőtt a magyar irodalom.

A második világháború előtt érvényben volt egy „akadémiai” és „egyetemi” értékrend, ebben elsősorban a nemzeti hagyományok irodalmi képviselői töltötték be központi szerepet, és például háttérbe szorultak azok az értékek, amelyeket a Nyugat körül szerveződő modern irodalom hozott létre. Ennek az értékrendnek különösen a kortárs irodalom megítélésében voltak kedvezőtlen, sőt elfogadhatatlan következményei, minthogy a konzervatív „akadémiai” értékrend nem Ady, Babits, Móricz és Krúdy munkásságát tekintette kánonképző tényezőnek, hanem a máskülönben színvonalas, de mégsem elsőrendű Herczeg Ferencét, Surányi Miklósét, Komáromi Jánosét, vagy éppen Pekár Gyuláét, akinek könyveit azóta végképp feledésre ítélte az idő. Érvényesült természetesen egy

„nyugatos” irodalmi értékrend is, amely az irodalomtörténeti múlt megítélésében is érvényesítette a Nyugat-mozgalom elveit (például az akkor szokásosnál többre tartotta Berzsenyi Dániel vagy Kemény Zsigmond művészetét). Ennek talán Szerb Antal ma is méltán népszerű irodalomtörténete volt a kodifikátora. Ezen kívül érvényesült egy olyan értékrend is, amelyet a népi írómozgalom, a legteljesebben Németh László kritikus munkássága képviselt.

A háború után bekövetkezett változások aztán egyszeriben elsöpörték a korábbi hivatalos-konzervatív értékhierarchiát, és olyan, korábban igen magas árfolyamon jegyzett írók, mint Herczeg Ferenc, Szabolcska Mihály, Csathó Kálmán, Tormay Cecil, Surányi Miklós, Komáromi János, Nyírő József vagy éppen vitéz Somogyvári Gyula (Gyula diák) egyszeriben tabu alá kerültek, többen menekülni kényszerültek, holott voltak közöttük igen jeles és tehetséges mesterek is. Az érvényben maradt „nyugatos” és „népi” hierarchia mellé viszont – elsősorban Lukács György elméleti és Révai József irodalompolitikai tevékenysége következtében – felzárkózott egy baloldali, „szocialistának” nevezett értékrend, amely nemcsak kiváló írók, mint József Attila, Nagy Lajos, Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán és mások pozitív újraértékelését hozta, hanem igen sok másod- és harmadrangú tollforgatót, sőt nyilvántartott dilettánsokat és közönséges politikai törtéteket, moszkovita ügynököket is a hierarchiába emelt. Voltak ennek a hármast értékrendnek áldozatai is, például Kassák Lajos, akinek igazi nagyságát valójában egyik hierarchia sem ismerte el.

Az ötvenes években, akkor már Révai és irodalomrendőrei, felszámolták a „nyugatos” és „népi” értékrendet, és egy direkt politikai hierarchiát vezettek be, amelynek már sem a magyar irodalom baloldali hagyományaihoz, sem magához az irodalmi értékekhez nem volt sok köze. József Attila és Nagy Lajos gyanúság vált, Déry, Háy, Zelk Zoltán, Vas István és Benjámin László szembekerült az irodalompolitikával, sőt 1956 után Déryt, Háyt és Zelket bebörtönözték, helyettük olyan álirodalmi nagyságok tűndököltek, mint Gergely Sándor, Gereblyés László, Madarász Emil, vagy éppenséggel a korábban titkosrendőri atrocitásokban szerepet vállaló Berkesi András, aki egy időben a rezsim legjobban fizetett írója volt. Ettől kezdve irodalmi életünkre hosszabb időn keresztül a diktatúra hamis értékrendjét erőltették rá, és a magyar irodalmi tudat, az irodalomtörténet-írás és az irodalomkritika története nem volt más, mint a hiteles értékek helyreállításáért folytatott, hol nyitabb, hol csendesebb, nem egyszer kudarcokkal járó küzdelem története. Ez a küzdelem természetesen annak a szélesebb körű szellemi harcnak a rendjéhez tartozott, amely az irodalom autonómiájáért folyt.

Ez a csendes és szívós küzdelem igazából a nyolcvanas években érte el eredményeit, midőn a magyar irodalom – most elsősorban a huszadik századi magyar irodalom – hiteles értékrendje helyreállt. Ez az értékrend elsősorban irodalmi, vagyis esztétikai és erkölcsi kritériumokra épült és alakulásába jelentős mértékben nem szólt bele a politika. Egyszersmind, mint minden kulturális jellegű hierarchia, pluralisztikus tulajdonságokat mutatott, tehát az irányzatok vagy mozgalmak belső értékrendje nem nyomhatta rá bélyegét arra a virtuális értékrendre, amely a huszadik századi magyar irodalom igazán nagy szellemi teljesítményei révén jött létre, és amelyet fokozatosan elismert az irodalmi élet, a szellemi köztudat, sőt utóbb az iskolai oktatás.

Ez a virtuális értékrend kétségkívül teret nyert a hetvenes és nyolcvanas évtizedben, és – legalábbis kritikusok – nem zárták ki az irodalom felsőbb régióiból, mondjuk, Kassákot, csak azért, mert avantgarde-ista, Füst Milánt, mert zsidó, Déryt, mert baloldali, Verest, mert paraszt, Szentkuthyt, mert művelt, Pilinszkyt, mert katolikus, Mészölyt, mert liberális, Sütő Andrást, mert Marosvásárhelyen, Határ Győzöt, mert Londonban él, Nagy Lászlót, mert a népköltészettől tanult. Türelmetlenséggel és elfogultságokkal persze az értékkiegyenlítő évtizedekben is találkozhattunk – Magyarország határain kívül és belül egyaránt. Az irodalomnak – általában a szellemnek – azonban lényegéből fakadóan az értékek pluralizmusát kellett vállalnia és az egymástól különböző értékek szabad köztársaságát kellett létrehozni.

Az akadémiai irodalomtörténet körül

Az értékek át-, vissza- és újrendezésének ez az időnként kaotikus és az irodalompolitikai diktatúra nyomása következtében részben a felszín alatt zajló folyamata, mint az imént jeleztem, a hetvenes évektől kezdődően bizonyos kiegyenlítő felé haladt, tekintettel arra, hogy például Babits életművét és általában a Nyugatot, Kassák munkásságát és általában a magyar avantgarde-ot, Németh László tevékenységét és általában a mind a szélsőbal-, mind a szélsőjobb oldali áramlatokkal szembeforduló népi mozgalmat akkor már nem lehetett a szellemi élet perifériájára szorítani. Bizonyára nem véletlen, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek folyamán a legtöbb irodalomtörténeti monográfia éppen ennek a három írónak: Babitsnak, Kassáknak és Némethnek az örökségével foglalkozott. A hatalom egy idő után elfogadta, sőt megbecsülte a korábban félreszorított és negligált Weöres Sándort, Pilinszky Jánost, Nemes Nagy Ágneszt, Szentkuthy Miklóst és Ottlik Gézárt, és az irodalmi élet, az irodalomkritikai és – történeti közmegegyezés általában legalizálta a valódi szellemi-művészeti értékeket. A nyolcvanas években már minden valamelyest komolyan vehető irodalmi szakíró igyekezett a hiteles értékrendet érvényesíteni, és legfeljebb az irodalompolitika funkcionáriusai és csahosai tettek időnként erőszakosan veszedelmes, időnként neveléses erőfeszítéseket annak érdekében, hogy fennmaradjon az a torz értékhierarchia, amelyet először Lukács György, aztán Révai József, végül Aczél György és az APO (Agitációs és Propaganda Osztály) kodifikált.

Ebben a vonatkozásban szükséges szólni néhány szót „irodalomtudományunk grandiózus torzszülöttjéről”: a „spenótnak” is becézett akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvről, illetve ennek 1945 utáni folytatásáról. (Rögzíteni szeretném: az első létrehozásában nem volt semmiféle szerkesztői szerepem, csupán egy rövidebb fejezet került ki tollam alól (a népi mozgalom költőiről), a másodiknál viszont több fejezet elkészítésén túl, segítettém Béládi Miklós, véleményem szerint, mindenképpen tisztességes, mert az irodalompolitikai és hatalmi elvárásokkal számtalan esetben szembeszegülő, de nem mindig érvényesülő elképzeléseit és erőfeszítéseit.) Nos, a „spenót” maga is részt vett a diktatórikusan érvényesített hamis és torz irodalomtörténeti konstrukciók és hierarchiák lebontásában és egy hitelesebb értékrend létrehozásában vagy legalább ennek előkészítésében. Természetesen igen sok kifogást lehet emelni a hatkötetes vállalkozással, különösen a huszadik századi irodalmunkkal foglalkozó ötödik és hatodik kötettel szemben; a régi és a tizenkilencedik századi irodalmunkat leíró kötetek azonban többé-kevésbé ma is megbízható filozófiai teljesítményeknek tekinthetők. Modern irodalmunk ábrázolása – mind a benne megnyilvánuló irodalomszemlélet, mind a kötetek felépítése, mind az irodalmi jelenségek, irányzatok és életművek értékelése tekintetében – erősen magán viseli a marxista-leninista ideológia, a „szocialista” irodalomszemlélet és az irodalompolitikai szempontokat követő értékelés bélyegét. Mindazonáltal ezekben a kötetekben (és folytatásaikban) is olvashatók, véleményem szerint, helytálló és hasznos fejezetek: például Rába György összefoglalása Babits Mihály vagy Kiss Ferencé Juhász Gyula munkásságáról, Bodnár György áttekintése a két világháború közötti korszak irodalomtörténeti és – kritikai tevékenységéről, vagy a kézikönyv 1945 utáni folytatásában Béládi Miklós portrévázlata Mészöly Miklósról és Pilinszky Jánosról, és ezt a néhány kiragadott példát még igen sok hasonlóval egészíthetném ki.

Az akadémiai kézikönyvet ugyanis elsősorban nem fejezetei és részletei utalják vissza a múltba, hanem koncepciója és szerkezete. Azt azonban nem kellene elfelejtenünk, hogy a magunk mögött hagyott korszak nemcsak a kézikönyvön hagyta rajta nyomát, elvégre a nagy könyvkiadók is évtizedeken keresztül foglalkoztak a magyar klasszikusok műveinek módszeres csonkításával és meghamisításával (lásd Szörényi László „delfinológiai” dokumentumgyűjteményét, az 1998-ban megjelent Delfinárium: filológiai groteszkek című kötetet!). Az irodalmi folyóiratok is előszeretettel közölték úgynevezett „szocialista realista” írók olvashatatlán műveit,

őst közsímert hazaárulók vagy szovjet marsallók emlékiratait. Minderről magam is igen mulatságos: groteszk történetekkel tudnám szórakoztatni az olvasót (egyszer tán meg is teszem!). A múltat persze „be kell vallani”, de a teljes múltat kell bevallani.

De először talán beszéljünk arról, hogy a magyar kultúra hagyományai értelmében mire is való az a tudományos diszciplína, amelyet irodalomtörténet-írásnak nevezünk.

„Nemzeti tudomány”

A magyar kultúrában az irodalom hagyományosan mindig többet jelentett, mint egyszerűen szépirodalmat, és ezért az irodalomtörténet-írás is több vagy más is volt, mint pusztán a irodalomtudomány rendszerezett története. A magyar irodalomtörténet-írás, ahogy a korai „historia litterariák” után Toldy Ferenc, Arany János és Gyulai Pál műveiben is megszületett, majd Péterfy Jenő és Horváth János kezén továbbfejlődött, mindig a „nemzeti tudomány” státusát töltötte be. Nemzeti és egyetemes értékek számontartója, egy etnikai és történelmi emberközösség önismeretének tükré és alakítója, a magyarság történelmi és kulturális identitásának letéteményese volt és maradt. Nemcsak az irodalom múltjának feltárásában, megismerésében vállalt szerepet, hanem a nemzeti tudat alakításában, a nemzeti érzés egészségének védelmében is.

Ma nyilvánvalóan mások a tennivalói és a módszerei, mint Horváth János vagy éppen Gyulai Pál korában, hivatástudata azonban nem lehet kevesebb. Még akkor sem, ha közéleti státusa és társadalmi megbecsülése csökkent is a múlt évtizedek során, és időnként öngazolásra, önvédelemre szorult. Még akkor sem, ha az irodalomtörténet-írás mára sokszorosan megújult, mindenekelőtt a nyugati irodalomtudományban bevezetett módszerek (a strukturalizmus, a hermeneutika, a recepcióesztétika és a dekonstrukciós irodalomelmélet) következtében. Az irodalomtörténet-írás mostanában a korábbinál szűkebb körben látja érvényesnek a saját szerepét, nem „nemzeti tudomány” kíván lenni, hanem elsősorban vagy mindenestől „szaktudomány”, és nem kíván vállalkozni olyan „nemzetnevelő” feladatokra, mint korábban Toldy, Gyulai vagy Horváth János idején. Mindazonáltal hangsúlyosabb szerepét ma sem adhatja fel, ma is a nemzeti tudományosság egyik vezető ágazatának kell maradnia.

Az elmúlt évtizedben sokan és sokat beszéltek az irodalomtörténet-írás válságáról, arról, hogy a „kemény” társadalomtudományokhoz: a közgazdaságtanhoz, a szociológiához vagy éppen a történettudományhoz képest az irodalomtörténet-írásnak szubjektívek az ítéletei, és esetlegesek a módszerei. Most talán ne firtassuk, hogy ezek a „kemény” és „egzakt” tudományok, például a közgazdaságtan, mennyire bizonyultak megbízhatóknak, legalábbis a gyakorlati eredmények tekintetében. Mondják, az irodalomtörténet-írás túlságosan ideologikus stúdium, biztos saját módszer híján más társadalomtudományok metodikáját használja, megállapításai ezért a tudományos szemléletből fakadó szigorú kritícizmussal általában megkérdőjelezhetők. Mondják, „az irodalomtörténet nem az irodalom története, és nem története az irodalomnak”. Az irodalomtörténet-írással bizonyára szembe lehet állítani tudományelméleti érveket, a magyar irodalomtörténet-írás mégis létezik, és talán nem túlzok, ha annak a véleményemnek adok hangot, hogy ez a stúdium az utóbbi negyedszázadban kétszáz esztendő történetének egyik legeredményesebb korszakát érte meg.

A magyar irodalomtörténet-írás első radikális átalakulása a hatvanas években ment végbe, amikor a sztálinista ideológiának megfelelő irodalomtörténeti dogmatizmust és voluntarizmust a történelmi folyamatok elemző feltárása és a valódi irodalmi értékek megbecsülése váltotta fel. Ennek a tudománytörténelmi jelentőségű átalakulásnak az eredményeit az imént említett akadémiai kézikönyv kodifikálta. A második radikális átalakulást pedig az elmúlt évtized hozta magával, a nyugati világban létrejött elméleti irányzatok meghonosítása révén. Ezeknek az irányzatoknak a következtében egyrészt átalakult az az irodalomtörténelmi és irodalomkritikai kánon, amely nyomán az irodalom értékelése és értékrendje létrejön, másrészt igen nagymértékben megerősödött az irodalomtörténet-írás teoretikus jellege, nem egyszer oly módon, hogy az olvasó benyomása szerint szinte már nem is a mű számít, hanem csupán a mű megítélése során (vagy ürügyén) kifejtett teória. Mindez megkérdőjelezte az irodalomtörténet-írásnak mint „nemzeti tudomány” azt a szerepét is, amelyet ez a diszciplína hagyományosan elfoglalt a magyar szellemi életben.

Kánontörés és kánonteremtés

A nyolcvanas évek során – irodalomtörténészek és kritikusok, általában az irodalmi közélet erőfeszítései nyomán – létrejött értékrendnek, sokáig úgy hittem, lényeges pontokon továbbra sem kell változnia. Mint az imént kifejtettem, ezt a konszenzusos értékrendet érvényesítette (nagy részét Béládi Miklós erőfeszítéseinek következtében) az 1945 és 1975 közötti korszak irodalmának történetét feldolgozó hatkötetes akadémiai kézikönyv. Az ilyen módon létrejött konszenzusos értékrendet (irodalomtörténelmi kánont) valójában a nyolcvanas évek végén bekövetkezett történelmi átalakulások sem forgatták fel, annak ellenére, hogy ezek az átalakulások szinte minden téren, a kultúra körében vagy a nemzet történelmi önismerete körében is felvetették a radikális átértékelések igényét és szükségét. A hetvenes és nyolcvanas években kialakult, összegző és kiegyenlítő jellegűnek mondható értékrend, legalábbis az én véleményem szerint, mégsem szorult radikálisabb átformálásra, legfeljebb (az újabb értékekkel történő) kiegészítésre. Az irodalmi tudatban és értékelésben a „rendszerváltás” már korábban végbement. (Sőt, egyike volt ez azoknak a szellemi tényezőknek, amelyek az általánosabb „gondolkodásváltást” készítették elő!) Ennek az irodalmi, mondhatnám így is: kanonizációs „rendszerváltásnak” a következménye volt az, hogy például az emigrációs irodalom végre elfoglalhatta méltó helyét a magyar irodalmi kultúrában: Márai Sándor, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán és Határ Győző műveinek hazatérésére gondolok, a többi között.

A rendszerváltozáshoz vezető időszak irodalomtörténelmi és kritikai erőfeszítései nyomán, úgy tetszet, valamilyen: az értékek egyensúlyára alapozott „respublica letteraria” jött létre, amely méltányosságot tanúsított minden múlt- és jelenbeli érték iránt, és kész volt befogadni az újonnan fellépő törekvéseket, így a posztmodern irodalom törekvéseit, valóban értékes eredményeit is. Az értékeknek ez a szabad köztársasága látszik megrendülni az ezredforduló szellemi viharai között.

Mára több értékrend is létrejött, többnyire egymás ellenében, és például a „konzervatív” jelzővel illetett irodalomtörténet-írás, irodalomkritika egészen más kánonnal lép fel, mint az úgynevezett posztmodern. Mindez igen szemléletesen nyilvánult meg azoknak a szellemi küzdelmeknek a nyomán, amelyek a Frankfurti Könyvwásár hazai előkészületeit kísérték. A frankfurti programot övező, nem egyszer szenvedélyes vitákban valójában értékrendek: irodalmi kánonok vetélkedése és összecsapása következett be, és a kánonok képviselőinek érvelési rendszerét figyelve azt a gyanút sem háríthatjuk el magunktól, hogy az elvi kontönsben fellépő szellemi küzdelem mögött különféle irodalmi csoportok: „szekértáborok” érdekérvényesítése húzódott meg. A „konzervatív” jelzővel minősített (én inkább hagyományosnak nevezném) irodalomkritika nem egyszer valóban jogosan kívánta, hogy irodalmunk olyan hagyományai és értékei is előtérbe kerüljenek, amelyek például Illyés Gyula és Németh László, Juhász Ferenc és Nagy László vagy Sütő András és Kányádi Sándor nevéhez köthetők. Másrészt a posztmodern irodalomkritika is némi joggal hivatkozott arra, hogy a nyugati világban ma Kosztolányi, Márai Sándor és Ottlik Géza vagy a kortárs irodalom táborából Nádas Péter, Esterházy Péter, Krasznahorkai László és Kertész Imre munkásságával lehet az irodalmi közvéleményt megszólítani.

Az egymástól eltérő és egymással küzdő értékrendek, irodalmi kánonok mára teljes mértékben kifejlődtek, egyeztetésükre és

közelítésükre nincsen igazán sok esély. Mindez rombolhatja a magyar irodalmi kultúra belső értéktudatát, és tovább mélyítheti ennek a kultúrának a belső ellentmondásait, felerősítheti az irodalmi élet megosztását és a „szekértáborok” közötti küzdelmeket.

Az egymástól elütő értékrendek versengését és küzdelmét érinti az irodalmi kánonokat, illetve a kánonképzést követő vita. A posztmodern irodalomteoretikusok véleménye szerint a jelenkor irodalmi kánonja azokat az alkotásokat állítja előtérbe, amelyek az emberi személyiség válságát, esetleg felbomlását és megsemmisülését mutatják be, illetve azokat, amelyek szövegszerűségükben hoznak létre esztétikai értékeket. (A két törekvés különben egymással szorosan összefügg: amidőn az alkotó személyiség kérdéssé válik, marad a puszta nyelvi textúra: a szöveg.) Velük szemben (és ez nem jelent okvetlenül konzervativizmust vagy maradiságot) többen is állítják, hogy azok a törekvések és művek is részei a jelen irodalmi kánonjának, amelyek éppenséggel a személyiség fenntartását, a személyiség közösségi erőterének védelmét kívánják szolgálni.

A szövegközpontú, a személyiséget elutasító esztétika mérlegén olyan klasszikusnak tekintett magyar írók is könnyűnek találtattak, mint Radnóti Miklós, Illyés Gyula, Nagy László vagy Sütő András, és természetesen nem mindegy, hogy milyen teoretikus és kritikai csoportok (személyek) alkotják meg, alakítják ki a kánonokat, amelyek végül is nem a természeti törvények egyértelműségével érvényesülnek, hanem elméleti konstrukciók vagy (kedvezőtlenebb esetben) irodalompolitikai elhatározások nyomán. Valójában a kánonok és a kánonalakítók dialógusára volna szükség annak érdekében, hogy egyetlen valóságos szellemi érték: az „irodalmi nemzet” egyetlen értéke se rekesztődjék ki a kanonizált minőségek közül.

Alföldy Jenő

Miért van szükség ma kritikára*

Az alábbiakban saját szűkebb működési területemre koncentrálni elsősorban a líra kritikájáról beszélek, de szükségesnek tartom, hogy más műnemekre is kitékintsek.

Az előző évtizedek mulasztásai részben abból adódnak, hogy a kritika egyszer figyelmetlenségéből vagy érzéketlenségéből, másszor a divat után loholva olyan művek mérlegelését is elhanyagolta, amelyek értéket hordoztak, vagy amelyek szimptomatikus kisiklást, színvonalcsökkenést jeleztek. Gyakran a poétikai újítás nehezen följegyezhető rétegeivel nem tudott mit kezdeni sem az irodalmi szakma, sem a nagyközönség. A szembenézés ezekkel a kritika dolga lett volna. A kritika olykor tett kísérleteket a megoldásra. Ám az erre vállalkozó hamarosan azon vette észre magát, hogy bonyolult politikai és csoportérdekek keresztútjába került. A megbírált alkotó mögött álló tábor – sok esetben maga a hatalom – nem a kritikus észrevételeit vitatta, hanem a szavai mögött föltételezett világnézetet, politikai nézetrendszerrel vagy csoportérdeket. Ezért nem lehetett zöld ágra vergődni például Juhász Ferenc nagyarányú költészetének formai problémáival.

Ha a lírai műnemhez képest tágítom a kört, más mulasztások is szembe ötlenek. Szentkuthy Miklós regényei és esszéi például szinte a teljes visszhangtalanság állapotában nőttek föl világirodalmi szintre. Gyanítom, hogy a felelősség ez alkalommal – s nem ez az egyetlen eset – főként a kritika felkészületlenségét terheli. Szentkuthy roppant műveltséganyagot görgető műveit ugyanis el kellett volna olvasni, meg kellett volna érteni, majd autentikus véleményt kellett volna róluk formálni.

Rengeteg mulasztás adódott abból, hogy a határon túli, a nemzetiségi helyzetű és az emigráns magyar irodalom csupán a nyolcvanas évektől kezdett fokozatosan legális magyar irodalomvá válni hazánkban. Ennek jövátételére már történtek jelentős lépések, de még mindig sok a fehér folt az újabb magyar irodalom térképén. A hiányok főként azoknál az alkotóknál mutatkoznak, akik továbbra is a határainkon kívül fejtik ki tevékenységüket. Jó, hogy az egy és oszthatatlan magyar nyelvű irodalom elvét már senki sem vitatja, de az egy mércével mért magyar irodalom eszméje sem ebből, sem egyéb szempontból nem valósult meg. Nézetem szerint még korántsem került az őt megillető helyre például Székely János, aki költőként is, drámaíróként is a legjobbak közt, a korszak élén áll.

A mulasztások másik része onnan ered, hogy a hivatali ellenőrzés alatt tartott irodalomkritika bizonyos jelenségekről kénytelen volt hallgatni.

Arról a kritikáról beszélek, amely a művek pontos értelmezését tartja egyik feladatának. Amely a költői véleményt, állásfoglalást vagy üzenetet a sokrétegű képek, érzelmek és tárgyi közvetítések nyelvéről a fogalmak egyértelmű nyelvére ülteti át, hogy ezután együtt gondolkozhasson vagy vitába bocsátkozzon vele. Nem arról tehát, amely az értelmezést vagy magyarázatot arra használja fel, hogy egy előírt ideológia és elvárásrendszer tükrében bírálja el a művet.

A jóakarató kritika sok esetben azért nem teljesíthette műelemző feladatát, mert a kritikus tisztában volt azzal, hogy ha a művet a fogalmak nyelvére fordítja, kínos helyzetbe hozhatja a szerzőt – akkor is, ha egyetért vele és elismerését fejezi ki –, s az ő saját helyzete is lehetetlenné válik, még jobban és még veszélyesebben, mint akiről szól. A hivatalos publicisztika ugyanis gyakran azt a módszert követte, hogy a költőt „megvédte” a helytelennek beállított kritikus értelmezéstől, és az ösztöztet nem a költőre, hanem az elemzőre, az értékelőre zúdította. Sok esetben tapasztaltuk, milyen gondosan kidolgozott módszerek voltak arra, hogy a szerző és a kritikus „együtt sír és együtt nevet” alapon létrejövő véd- és dacsözvétsége meghiúsuljon, s a neves szerző és érdekköre lehetőleg úgy érezze, hogy egy tapintatlan kritikus miatt kell elviselnie a megleckéztetés vagy a mellőztetés rafinált formáit. A fölbérelt publicista esetleg azt róta föl a kritikusnak, hogy „belemagyarázza” a műbe a szabadsághiány élményét, az időszerűsíthető társadalomkritikát, vagy az egyezményes történelmi amnéziát megtörő, tabutémát fölelevenítő, azaz túlságosan jól működő emlékezetét az 1945 utáni törvénytelenégekről, az 56-os forradalomról és az ezt követő megtorlásokról és egyebekről.

A hatvanas évektől a nyolcvanas évek végéig volt egy kimondatlan és íratlan egyezmény a hatalom és a vele szembenálló – vagy legalábbis nem a hatalom szája szerint alkotó – író-társadalom között. Hol az egyik fél engedett, hol a másik, hol ez szigorított, hol amaz „keményített”, mikor mit látott szükségesnek valamelyik fél. Ha valamelyik kritikus vagy irodalomtörténész néha megszegte ezt a nem látható és nem hallható egyezséget a maga tapintatlan igazmondásával, és kimutatta, hogy az alkotónak lesújtó véleménye van a világról, reménytelenül tekint a történelmi jövőbe, közösségi elveinek lábbal tiprását tapasztalja a közéletben, és minden oka megvan arra, hogy féltse nemzetét az ellene elkövetett történelmi bűnöktől, például az igazságtalan békeszerződések következményeitől vagy a függetlenség maradvány hiányától, aggódva figyeli a határon túl élő magyarok elszomorító sorsát, kétségbeesetten szemléli a hátrányos helyzetűek emberhez méltatlan tengődését, az önérzetükben megsértett magyarokat és a nem magyar származásúakat, – ha mindezeket a kritikus lelkiismerete szerint kimutatta valamelyik író, költő műveiben, akkor bizony gyakran előfordult, hogy az író, költő is megnehezítelt rá. És kezdte magát úgy érezni a kritikus, hogy neki csak egyféle szerepe lehet, ha nem akar sem társadalmi stréber lenni, sem íróellenes bértollnok. S ez a szerep nem más, mint a kényes kérdések gondos megkerülése, mely még az írókkal való néma cinkosság tetszetős pozíciójával is kecsegteti. Ez pedig torzító körülmény.

Volt pedig ilyen. Néma cinkosságot vállalt Illyés Gyulával, aki hallgatott az *Egy mondat a zsamokságról* című költeményről, miközben úgy tett, mint aki számba vette a költő minden jelentős versét. Ez a „cinkosság” azért kétarcú, mert a nagy művet Illyés maga sem vette be abba a válogatásba, amelyet *Konok kikelet* címmel ő maga állított össze lírai életművéből a nyolcvanas évek elején. (Az előszóban ő maga hívta fel a figyelmet, hogy ez az első versválogatás, amely saját rostálásával állt össze munkáiból.) Valószínűnek tartom, hogy ha a kritikus tanácsot kér Illyés Gyulától, hogy szóba hozza-e a válogatott kötetből hiányzó remekét, akkor maga a költő beszéli le őt erről. Nem azért vagy nemcsak azért, mert így a kritikus megsértene azt a kimondott vagy ki nem mondott megállapodást, melyet a költő a legfelsőbb művelődéspolitikai fórumon kötött meg. Ez a hallgatóságos vagy magánbeszélgetésben született egyezség – Illyés akkoriban gyakran használt szavával: alku – abban állt, hogy amennyiben a hatalom eltűri, hogy Illyés fölemelje a szavát a határokon túli magyarságért, akkor ő lemond az *Egy mondat a zsamokságról* nyilvánosságra hozataláról. Ami azt is jelenti, hogy a kor nagy nemzeti költője is hallgat az ötvenhatos forradalomról. Illyés ugyanis így kapott szabad kezet arra, hogy a magyar kisebbségért perló írásai nyomán teljes mellszélességgel kitegye magát a Lancranjan-féle támadásoknak, melyek minden bizonnyal megrövidítették életét. (Talán még van, aki emlékszik arra a megrendítő hangú írására, amelyben csupán annyit kívánt a nála jóval fiatalabb támadótól, hogy ha már íróként, magyarként nem tiszteli, legalább fehér hajára legyen tekintettel.)

Azt a föltételezésemet, hogy Illyés óvta író-társait a kockázatoktól, gyermekeink és unokáink nehezen fogják megérteni.

Emlékezhünk Csoóri Sándor önéletrajzi visszatekintésére *Nomád napló* című esszéjéből. Csoóri földidei: pályakezdő költő korában – még az ötvenes évek első felében – Illyés rá akarta beszélni, hogy mellőzze azoknak a verseinek közreadását, amelyekben radikálisan kifejti véleményét a magyar parasztság tönkretételéről. Foglalkozék inkább a szerelmi lírával, mely önmagában is teljes világot tár föl. Tudjuk, Csoóri nem fogadta meg a féltő atyai tanácsot.

Ha kettejük akkori irodalmi és társadalmi küzdelmeire emlékezem, úgy látom, ez a „munkamegosztás” a megmaradás és a szabadság sürgős kiharcolása szerint szolgálta a nemzetet és az emberi jogokat. Ezeket szétválasztani és egymás ellen fordítani vétkes ostobaság, akármilyen cél „szentesíti”. Ám az, hogy a lángelme melyik úton haladva szolgálja népét, s hogy milyen feladatot jelölt ki neki sors, szándék, alkalom, azt tiszteletben kell tartani.

A radikális gondolkodó a megmaradás fölé emeli a szabadságot, s erre több oka is van. Az egyik az, hogy megmaradni csak szabadon lehet, mert az eltűnt rabságban az ember manipulálható, s az önkéntes lemondás a szabadságról már annyi, mint lemondás a megmaradásról. A másik, hogy megmaradni szabadon érdemes: a szabadság a lét egyetlen elfogadható formája, melyet nem lehet elásni a pincében jobb napokra. Ez volt Csoóri álláspontja.

A túlélésre mégis be kell rendezkedni. A megmaradás költője, Illyés sajátos léttaktikát dolgozott ki élete folyamán. Emigrációban kellett túlélnie a fehérterroret, az emigráció után álcázni kellett magát, hogy a 31-es statáriumot átvészelje, 44-ben Tolnában bujkált a Gestapó elől. S a bujdosás – ha más formában is – később is folytatódott. Műveiből kiolvasható a túlélés mint létezésforma. Benne van a *Hősökről beszéllek* anarchisztikus morálfelfogásában, az évtizedekig rejtegetett *Ifjúságban* csakúgy, mint az *Egy mondat a zsamokságról* kétszeres bűvópatak-életében: először az ötvenes évek elejétől 56 novemberéig, majd a vers megjelenését követő napoktól egészen 1988-ig, a *Menet a ködben* megjelenéséig.

A kritikus nem lehetett hivatásához méltón partnere a költőnek. A lángelme magányos útja volt mindkét út, melyet felvázoltam. De voltak másféle utak is írásban követhetetlenek.

Ha egy kritikus 1957-ben vagy 1958-ban kifejtette volna, hogy milyen indulat, gondolat, szerelem és fölháborodás táplálja Nagy László verseit, a *Ballada*, a *Zordabb szerelem*, *A város címere*, *A jövő vacogása*, *A vak remény*, a *Varjú-koszorú* vagy a *Várom a havat* címűeket például, az a jó szándéktól függetlenül olyan következményekkel járt volna, mintha följelentette volna a költőt. A versek ugyanis rendre tilosban járnak: az ötvenhatos forradalom utáni megtorlást vizionálják. A *Rokonaink* arca pedig a parasztság másodszori megnyomorítása ellen tiltakozik a képek bujtató nyelvén. Nagy László nemcsak azért érezte magát „versben bujdosónak”, mert találónak érezte Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó* című esszéjét, hanem mert az ő költői képeiben is bujdosott az igazság, amelyet másképpen nem lehetett kimondani. Bujdosott – és így maradt életben. A művészi áttételek révén föl is erősödött, mint a transzformátorban az áram.

Illyés az egyik versében ezt üzenté Sütő Andrásnak Erdélybe: „Erre gondolj: a kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.” A bujtató kifejezőmód a metaforikus, képszerű magyar nyelv gyönyörű virágzását hozta a tomboló Ceausescu-diktatúra idején. Ha jól emlékszem, Kányádi Sándortól származik a mondás: nem lőhetek arra a repülőgépre, amelyen mi is rajta vagyunk. Félni kellett attól, hogy ami itt kimondható, az odaát tragédiát okoz. Kányádi egy elkeseredett pillanatában így módosította üzenetét: most már lőhetek, ne bánjátok, hogy mi is rajta vagyunk a repülőgépen.**

A helyzet képtelenségére vall, hogy az irodalmi orgánumoknál működő belső cenzúra is – furcsa kimondani – „megvédte” a kritikust és a költőt egyaránt attól, hogy a sokrétegű képekben benne foglalt vélemény a versértelmezés fogalmi nyelvén is olvasható legyen a sajtóban. Sokszor ezért maradt el az elmarasztalás, a számonkérés. Ezért a kritikus a maga nyilvánossá tett véleménye feladásával fizetett. Így szokott rá a semmitmondásra, a problémák elkenésére, vagy így lett kritikusból irodalomtörténész, aki az élő irodalomnak háttal a múltba fordul.

Olyan kritika sem jelent meg a hatvanas években, amelyben részletező kifejtést olvashattunk volna Csanádi Imre verséről, *Az 56-os évre* címűről. (A vers 1958-ban keletkezett és az 1963-as *Ördögsekér* kötetben jelent meg.) Benjámin László rapszódija mellett – a *Vérző zászlók* alatról van szó – ez volt az a vers, amely kendőzetlenül a forradalomról szól, s azokban az időkben napvilágot láthatott. A hatalom képviselői egyiket sem tűzték a kalapjukra. Benjámin versét egy ideológus kommentárjával közölték, mely cáfolni igyekezett a vers gondolatát, Csanádiét pedig egyszerűen agyonhallgatták. Pedig az lett volna az érdekes kritikai feladat: értelmezni az ötvenhatos eseményeket krónikás pontossággal fölelevenítő, minden pontján hiteles Csanádi-vers tüntetően kipontozott szerkezeti törését, amely félre nem érhetően sugallja elharapott gondolatmenetét. „Énekem, sajtó ének, / maradj meg töredéknek” – így a vers záradéka. A vers fölépítése szinte sugallja a kihagyást: a szovjet katonai intervenció tényét, amelyről nem lehet beszélni. Csanádi nem bujtatta többféleképp értelmezhető képekbe érzéseit az ötvenhatos forradalomról. Inkább azt jelezte bölcsen, hogy miről nem beszélhet. Mintha ismerte volna az évtizedekkel később oly sokszor citált (sejtésem szerint biblia eredetű) wittgensteini tételt, azt, hogy amiről nem lehet beszélni, arról ne beszéljünk. (A kimondhatatlanról mondja az írás, hogy ne akarjuk néven nevezni.)

Nem szeretnék olyan látszatot kelteni, mintha csak a költészet politikai üzenete érdekelne a kritika összefüggésében. A belső cenzúra, mely a korszakra rányomta láthatatlan bélyegét, sokkal nagyobb áttételekkel, sokkal rafináltabban érvényesült, hogysém kimerült volna a nyílt vagy burkolt politikai üzenetet hordozó versek fogadtatásában. Működött a lelkekben is, működött többé-kevésbé mindnyájunkban. Benne volt szükségképpen a taktikában, abban, hogy minden kis vívmányért, amelyet elértünk, valamilyen árat kellett fizetnünk.

A költészetnek nem csupán politikai-társadalomkritikai vagy a történetírás kiáltó hézagait és hazugságait korrigáló megnyilatkozásairól volt kénytelen hallgatni a kritikus. A sokkal tágabban értelmezett világnézeti konzekvenciák ugyanilyen súlyosak voltak. Kálnoky László költészetéről szólva például tanácsos volt hallgatni arról, hogy költészete az egész teremtésre vonatkozóan ellenzéki alapon áll: szerinte – verseiből kiolvashatóan – a költő az egész, rosszul és igazságtalanul berendezett világmindenség ellenzéke, úgy, ahogy azt Déry Tibor is megírta esszé-sorozatban, *A napok hordalékában* a hetvenes évek elején. Déry, noha forradalmi tetteiért évekig tartó börtönbüntetést szenvedett, védettebb személy volt Kálnokynál; publicitása, elismertsége messze meghaladta a költőét. Mégis terjedelmes dorgálást kapott a legnagyobb példányszámú napilapban. Ha tehát Kálnoky elemzőjeként az ember kimutatja a költőről ugyanazt, amiért Déryre rápírtottak, akkor tartani lehet attól, hogy mint az ötvenes években, ismét a hallgató költők sorsa jut osztályrészéül, vagy olyan támadások érik, amelyek egészségét veszélyeztetik. És a Kálnoky-formátumú tehetség is hamarabb jutott hozzá egy infarktushoz, mint a Kossuth-díjhoz, amelyet életében és halálában egyaránt megtagadott tőle az irodalmi felügyelet, majd az őt túlélő pályatársi döntnökök nehezen megbocsátható szűkkeblősége. (1989 után egy darabig posztumusz Kossuth-díjakat is osztottak, azért mondom így.)

Sokáig gondot jelentett, hogy a nyolcvanas évek végéig – lassan mérséklődően – a stílusban is uralkodott egy hivatalos kánon: a realizmus kánonja. Ez világnézeti megkötés nélkül is érvényesült. Eme korlátozás is durván sértette uniformizáló, személyiséget bénító hatásával az alkotói szabadságot és irodalmunk fejlődését. A modernizmus vagy az avantgárd stílus és szellem térhódításáért szót emelni kétségtelenül egyfajta szabadságharc volt, amelynek dokumentálható mozzanatait kitörölhetetlen hagyományaink közé sorolhatjuk. Én azért úgy látom, hogy Kassák Lajos értékelése még nagyon sok tennivalót ad az irodalmároknak. A hazai avantgárd

későbbi vonulatának értékelése is várat magára, Tamkó Sirató Károlyé csakúgy, mint Palasovszky Ödöné – és Papp Tibor is jogosan követel törekvéseinek több figyelmet a hazai kritikától, mely persze nemcsak elfogadó, hanem fenntartásos is lehet. Tudtommal mindmáig nem született meg egy hozzáértő és elfogulatlan összefoglalás a hazai avantgádról, amely az 1945 utáni modernista kísérleteket bemutatja és értelmezi, és feltárja, hogy az ötvenes évek végétől hogyan tört fel a föld alól a tetszhalálra ítélt magyar avantgárd. Az, amely Jánossy István korai költészetében éppúgy benne volt, mint Weöres Sándor vagy Juhász Ferenc poézisében, majd Hernádi Gyula prózájában, s a hatvanas években induló költők, Marsall László, Orbán Ottó, Tandori Dezső, Dobai Péter és a határon túl olyan kiemelkedő lírikusok műveiben, mint például Szilágyi Domokos, Tolnai Ottó vagy Szócs Géza.

Észre kell venni azt is, hogy a modernista irodalom térhódítása gyakorta azt a fiaskót vonta maga után, ami az irodalom halála: a forma és a tartalom kettészakadását. Vívmányként könyvelték el például a képverseket, akik erre esküdtek. Volt ebben igazság, hiszen harcukkal polgárjogot nyert valami, ami azelőtt tilalom alatt állt. De a vívmány ára sokszor a gondolat volt: a szabadság egyetlen néma gesztussá zsugorodott. Jó, hogy a költészetben látható nyomot hagyott korunk forradalmi találmánya, a grafikai trükkökre is képes számítógép. Az is jó, hogy volt, aki a számítógépet a sakkzógépek módjában beprogramozta és mérkőzésre hívta. A számítógép nem is bizonyult tehetségtelennek a disztichonok előállításában. Mégis jobb, ha a verseket továbbra is hús-vér, gondolkodó emberek írják.

A besorolhatatlan, de értéket hordozó művek voltak áldozatai ennek a kornak. Azok a művek, amelyek az államilag alig túrt vagy feledésre ítélt hagyományokból indultak ki. Pedig épp a kritika közvetítésére lett volna szükség, hogy a nagyközönséghez eljussanak. Weöres *Antik eklogája* nagy visszhangot keltett, mert a prűdek, a megbotránkozók azonnal megértették, noha csapnivalóan dolgozták fel magukban. Tíz év múlva a *Psyché* kedvező fogadtatása ezt jövátette. De mit tudunk a teljes Weöresről? Maga a költő nehezményezte valamelyik nyilatkozatában, hogy például Mallarméból kiinduló szonettciklusát vagy eposzait alig méltatták figyelemre.

Kritikát írni azért is fokozottan szükséges napjainkban, mert valamit kellene tenni irodalmunk megosztottsága ellen. Ez ma is égető feladat, jobban, mint valaha. Történelmi és társadalmi lemaradásunk, az urbanizáció és a polgárosodás késése miatt harapódzott el a két háború közt a népi-urbánus ellentét, illetve mindaz, amit ez takar. E konfliktus nem szűnt meg 1945 után és a diktatúra éveiben sem, csak ekkor nem volt szabad nyíltan beszélni róla. A viszonylagos szabadság növekedésével csak fokozódott. Ma a pártpolitikai megosztás mentén aggasztóbb méreteket ölt, mint valaha. A kritika fő feladatai közé tartozik, hogy mérséklő erőként működjék ezen a téren mind a két oldalon.

Volt idő, amikor az számított hőstettnak, ha valaki ki merte mondani, hogy a megosztottság ténye láthatatlanul parázslék az irodalompolitika által fölperzselt vidék hamuja alatt. Csoóri Sándor *A kiegyensúlyozottság ára* című esszéjére gondolok, mely a korszak egyik legfontosabb tisztázó vagy tisztázást sürgető megnyilatkozása volt. Csoóri elsősorban azt érezte, hogy a hetvenes évekre kialakult irodalmi konzolidáltság megoldatlan kérdésekkel, kidalolatlan fájdalokkal és lebetonozott tabutémákkal terhes. De benne volt az is, hogy a kávéházi asztaloknál elhangzó vagy a sorok közül kiolvasható régi ellentétek is kimondatlanok maradtak, mérgezik a lelkeket, és fondorlatos áttételekkel fejtik ki romboló hatásukat. Váratlanul fellángoló gyűlölködések, a bizalmatlanság ragályát terjesztő rágalmak szennyezték az irodalmi légkört, és rendszerint a közös ellenség, a hatalom volt a nevető harmadik. Végül ő vetett véget a viszálykodásnak, amikor már kiélvezte az oszd meg és uralkodj politikáját, s már attól kellett tartania, hogy a botrány hullámai az állam hajóját fenyegetik, ha nem egyébbel, azzal, hogy egy-két irodalompolitikai tiszt lesodródik a kapitányi hidról.

Abban a helyzetben majdnem minden őszinte szó, személyes vélemény és indulat egyfajta pozitívumot hordozott, mely nem a hibátosság szájaize szerint hangzott el, és kritikai szellemet fejezett ki. A hatalom a manipuláció körmönfont módszereivel élt. Az írói szabadságjogok igen óvatos és fokozatos kiterjesztése közben elérte, hogy ellenfelei – azok, akiket ellenzékieknek tartott – egymásra támadjanak.

Ritkán fordult elő, de előfordult, hogy létrejött a hatalommal szemben az az „egységfront”, amelyet a hatalom a maga malmát hajtó erőként szeretett volna látni. De emlékszünk még arra, mikor egy vezető irodalompolitikus így fakadt ki: lám, az ellenzék, melynek tagjai utálják egymást, a hatalommal szemben egy csapásra egységbe tömörülnek. Ma nincs, ami egységbe kovácsolná az írókat. Ezért nincsenek érdemes viták sem, amelyek ha különböző oldalról is, de közösen törekednének az igazság felé. A kritika feladata ma az volna, hogy minden erejével csökkentse a megosztottságot. Mert ez okozza, hogy nem a jó – vagy jószándékú – irodalom áll szemben a kártékonytal, a giccsel, hanem a „népi” meg az „urbánus”, amit mondhatnánk demokratának és liberálisnak is, ha nem tartanánk attól, hogy az egymásra támadók éppen ezt a két eszmét sértik meg leginkább: a demokrácia és a szabadelvűség elvét. S velük együtt a nemzet és a humanitás szét nem választható gondolatát.

Eddig még nem látott mértékben határozza meg az író helyzetét az, hogy melyik politikai és gazdasági érdekszövetségnek szolgált municiót. A közös ellenfél a „nemzetiek” és a „baloldaliak” számára a pénznek az a korlátlan hatalmú, határok fölé tornyosuló bálványa, mely megsemmisítheti a nemzeti függetlenséget. Ellenszerét, az igazi, a hamisítás nélküli baloldali gondolatot sikerült nyomtalanul kitörölni a nemzet emlékezetéből.

Pedig ha jól olvassuk klasszikusainkat, a nemzeti és a társadalmi-gazdasági szabadság egy és ugyanaz. Aki ezt tagadja, a magyar irodalom fő értékeit tagadja.

* Elhangzott 1999. október 1-jén, a Berzsenyi Társaság kritikai konferenciáján

** Tomai József közléséből tudtam meg: a mondás Balogh Edgártól származik. Hozzám itthoni környezetemben – Száraz György közvetítésével – Kányádinak tulajdonítva jutott el.

Jász Attila

Párbeszédkiérlet

Szigeti László beszélgetése Mészöly Miklóssal

„Ez a párbeszédkiérlet kivételes helyzet, hogy előbeszédben ilyen élesen, lemeztelenülve beszéltek a dolgairól, hiszen ez valóban nem alkati sajátosságom. Olykor nehezemre is esik, s eltölt a kétely, mi a fenének hagyom magam kifaggatni...” (Mészöly Miklós)

„...Más kérdés persze, van-e bátorságunk, s mennyire tudunk kérdezni. Mennyire vagyunk fecsegők, mennyire céltudatosak, illetve naivak. Mert az, aki kérdéseivel adja a bölcses, aki nem vállalja, hogy szinte semmit sem tud, az előtt nem nyílik meg a mesélőkedv.” (Szigeti László)

Első nekifutásra (olvasásra) két egyenrangú fél beszélget – ami persze könnyvnyi terjedelem esetében másként lehetetlen volna – az életről, az irodalomról, a művekről, az alkotás módszereiről, olyasmiről tehát, ami Mészöly Miklós olvasóit érdekelheti. Elvileg ilyesméről, hiszen gyakorlatban a 242 oldal terjedelmű nyomtatott szöveg pontosan fedi a címet. *Párbeszédkiérlet*. Egészen a Buddha mosolyát felvonultató utolsó mondatokig érezni lehet, hogy Mészöly nem hisz igazán a beszélgetés sikerében, eleve a két ember közötti dialógusban. Ennek ellenére mégis igyekszik, kötélnak áll, de időnként azért kifakad, reflektál a válaszadás nehézségeire. Mészöly Miklós és az olvasó szerencséjére Szigeti László, a partner agilis és profi kérdező, kézben tartja a beszélgetés fonalát. Láthattuk már a Hraballal készített interjúregény esetében is, aki azért jóval könnyebb „eset” lehetett, mint Mészöly. Szigeti ügyes húzással a Mészöly-könyv elején több ízben is bedobja az életrajzi párhuzamokat (mindkettő jogász, gyermektelen, természet- és állatszerető), remek fogódzókat nyújtva ezzel Mészölynek, aki szívesen beszél a Hraballal eltöltött rövid időszokról. (Kettejük kapcsolatát-találkozását szintén Szigeti szervezte meg...) A párhuzam fő motívuma egy hasonló édesanya-élmény, a vidéki Bovaryné-szerep, amely mindkettőjük életére hatással volt. (Sőt, mindhármójukéra, hiszen Szigeti éppen ezért viseltetik rendkívül empátikus érzéssel ezen életrajzi tény iránt.) Szigeti azonban éppen ezekkel a hiteles életrajzi *zsebcselkekkel* próbálja Mészölyt kimozdítani a személyesség elől elzárkózó pozíciójából. Pedig Mészöly nem könnyű alany, mindvégig bölcs és mértéktartó marad, visszafogottan mesél az életéről – nem olyan közvetlenül, parttalanul áradóan, mint Hrabal. Viszont remekül szintetizálja az esszéiből már ismert gondolatait a beszélgetés szintjén, a tőle megszokott áttételekkel ugyan, de viszonylag könnyedén és oldottan, azaz letisztultan. Megnyilatkozásai rendkívül hullámzóak (tehát beszélgetésszerűek), néha közlékenyebb, utána viszont – mikor észbekapott? – indokolatlanul rövidre zárja válaszait. Érthető – és becsülendő – módon, nem akar fecsegni. Mondatait – ez főként a könyv elején érzékelhető – mintha nyomdakészen szeretné megfogalmazni. Szigeti viszont szívesen próbálkozik, nem hagyja, intelligensen és agresszívitás mentesen igyekszik kihúzni belőle személyes élményeit. A siker mozaikszerű, tehát az olvasónak kell összeraknia. Ennek ellenére is szórakoztató azonban e kérdés-felelet sorozat, hiszen nem egy didaktikus mester-tanítvány viszony bontakozik ki a beszélgetésből. Mészöly „helyből” elutasítja a mesteri kinyilatkoztató pozíció-pózt, s hagyja hogy Szigeti irányítsa-inspirálja a dialógust. Néha egészen elfeledkezik magáról és visszakérdez, hogy pl. Szigetinek volt-e hasonló élménye. Érdekes e beszélgetés gördülékenységét összehasonlítani *A pille magánya-* vagy *A tágasság iskolájabeli* interjúival, jóllehet az azóta eltelt időben Mészöly személyisége is alakult, miként szépprózája, ő is „áradóbbá”, közlékenyebbé vált. (Tehát nem kizárólag Szigeti érdeme e könyv ilyen formátumú megvalósulása.) Másrészt, az öt évvel ezelőtt készült Hrabal-interjúban még ő is sokkal távolságtartóbban kérdezett, ami persze nemcsak az idő függvényében értelmezhető, hanem a kapcsolat minőségében is. Mészölyhöz érezhetően közvetlenebb, baráti szálak fűzik.

A beszélgetés a családfától, a családi háttértől indulva nagyon hamar, tíz oldal után eljut, az egyik állandó mészölyi témához, a fikció és a valóság viszonyához, igaz, csak belekapva és érintőlegesen, hogy egyre szűkülő körökben, később újra és újra visszatérve, kifejtthesse véleményét. E beszélgetés bipolaritása jellemzően a következő pillanatokban-lapokon azonban ismét a családi életéből villant fel fragmentumokat, amelyekből például kiderül, már akkor is kényszerű kívülről állás jellemezte. A személyes élmények meséléséből pedig rendszeresen visszacsúszik a bölcselő pozíciójába. A saját háborús élményei kapcsán mondja el, miért nincs jó, magyar háborús regény, s miért nem tudta megírni a sajátját. A vesztes és a győztes pozíciója egyértelmű, mondja, a megtámadottaké erkölcsileg pozitív, a „főbűnös” pedig öntisztuló művészetet tud produkálni. De a háborús bűnrészesség pozíciója, a miénk, abszolút problematikus stb. Ahogy azonban az életrajz nyomán haladva elérkeznek a pályakezdő Mészölyhöz, érintőlegesen folyton felbukkannak az életmű környéki dilemmák. Állandóan visszatérő motívum az alkotómódszer elemzése és körülírása, az élet és mű elválaszthatatlanságának hite, a valósághoz, mint igazsághoz való ragaszkodása, a személyes történetek háttérbe szorítása, erotikus viszonya a természettel, a másság hirdetése és elfogadása, erősen racionalista beállítottsága ellenére az élmények fontos és előhívó jellege, a nyelv, mint otthon és haza... Ezek valóban olyan fogalmak egy író eszköztárában, amelyekhez több ízben is vissza kell/lehet térni, vissza- és előrelapozni a következő utalások függvényében. Vannak azonban olyan személyekről szóló megállapításai és anekdotái, amelyek oldják és felületes olvasásra is alkalmassá teszik ezt a beszélgetéskönyvet. A két legjellegzetesebb ilyen alak Füst Milán és Hamvas Béla, mint a másság reprezentatív (számára analóg?) lovagjai. Hamvast azért tiszteli, mert az egyetemes tradíciókat szubjektív módon, „én-centrikusan” meri feldolgozni, Füstöt pedig az irodalmi életben kivívott sajátos pozíciója miatt. Egy Mészöly által megélt történetben is felidéződik alakja. „Feleségem doktorátusi meghallgatásának az egyetem részéről ő volt az egyik opponense, és az öreg a rá jellemző autoritárius megoldással telefonon közölte, hogy reggel menjek el érte abba a szállodába, amelyben lakott, és vigyem be őt taxival az egyetemre. Hitelesítendő az öregségről írt eszmefuttatásait, azzal érvelt, hogy fáradt és nagyon megöregedett, iszonyú nehezen mozog, s erre olykor-olykor még rá is játszott. Aztán egy váratlan pillanatban, amikor nem néztem oda, úgy ugrott föl, mint ifjú balett-táncos korában. A sajnálatra és tiszteletre méltó megöregedett professzor szerepét nekem is eljátszotta, majdnem úgy, ahogy a megfáradt zsenit a szigligeti Zsuzsannák között, kicsit mégis másként. Indulás előtt a szálloda éttermében rendelt reggelit, s miután a pincér behozta a menüt, Füst a bájos gusztustalanság határán lebegő színjátékba kezdett.

Először a vajkockát kézzel a szájába tette, a felét leharapta, s minden nélkül rágta, megmaradt felét pedig ujjával kente a zsemlére. E szinte játékosan lelassított művelet közben eszébe juthatott, hogy hosszú szárú fűzős cipőjét a nagy hasa miatt nem nagyon tudja majd bekötni. »Kösd be a cipőm!« parancsolt rám egyszerre kedvesen és visszautasíthatatlanul, s míg ő az asztal felett reggelizett, én az asztal alatt befűztem és bekötöttem a cipőjét.“ Van egyébként egy másik, hasonló története is Füstről, amelyben Szigligeten a gimnazista lányokkal kezdet csókolgat magának, erre utalt az idézetben. Felbukkannak az egykori sérelmek elősorolásai is, mintha persze nem lennének annyira fontosak – de hát kinek lennének azok?, őszintén –, a kényszerű kivüállás okai, amit majd később a tudatos elkülönülés vált föl, viszonya a népnemzeti és az urbánus csoportokhoz, az induló *Újholdból* való radikális kirekesztettsége, amin még Nemes Nagy Ágnes – akit szintén a másság harcosaként jellemez – évtizedeken át tartó barátsága is alig tud enyhíteni. Rónay György és Lengyel elleni kirohanásai igazából nem vehetők komolyan, inkább csak egy érzékeny lélek reakciói, melyek felfezsdítik az egyébként zömében bölcséleti jelleggel folyó, s néha egészen lelassuló beszélgetést.

Tulajdonképpen Mészöly se a konkrét műveiről, se az életéről nem beszél kielégítő módon, mondhatni, nem mesél, hanem a kettő között egyensúlyozva etikai-esztétikai nézeteit fejti ki töredékesen. Azonban, mint a rendhagyó, beszélgetős könyveknél lenni szokott, vannak üresjáratok is, amikor a kérdezett nem a kérdésre válaszol, ami hosszabb-rövidebb elkalandozáshoz vezet, illetve nehezen vezethető vissza a fő szálhoz. Mészöly egyébként is körkörösén válaszol a kérdésekre, néha csak jó pár kör megtétele után derül ki, hogy korábban mit miért mondott, vagy egyszerűen csak később válaszol konkrétan. Analóg ez a módszer a saját magáról állandóan hangsúlyozott nyomozói státuszával – az íráság ellenében –, amit itt gyönyörűen érzékeltet a tévéből ismert Columbo példáján, aki a „látszólagos elkalandozás révén gazdagabbá rajzolja a gyanúsítottól formálódó képet“. A másik állandóan felmerülő és izgalmas – már emlegetett – téma a valóság és a fikció viszonya, pontosabban az az út, hogyan jutott el – a művein keresztül – ahhoz az evidens felismeréshez, hogy a képzeletünk a valóságból táplálkozik, és hogyan tudta ezt szintetizálni. A könyv vége felé természetes egyszerűséggel buggyan ki belőle saját értelmezésében a valóság megismerhetetlenségének ténye: „csak egyfajta kétszínűséggel, önbecsapással ragadható meg, hiába álatja magát bárki, hogy a valóságot fejezi ki, ez még senkinek sem sikerült. A művész csak teremt. Ennyiben részese vagyunk egy teremtő működésének, egy istennek.“ Nem új tézis ez természetesen, egy több ezer éves felismerés, mégis fontos kijelentés, hiszen egyből a mészölyi epikára vonatkozhatjuk. Thomka Beáta monográfiájában ezt óvatosabban teszi, amikor megállapítja, hogy „Mészöly művének fikciója empirikusabb és realisabb, mint más modern elbeszélőké. Ezzel együtt azonban személyesebb fikció, mint a személyesség látható érvényesülései esetében.“ Mészöly kijelentéseiben azonban állandóan ott lüktet a pluralitás igénye, így a fent idézett szövegből az is kihallható, hogy számtalan valóság létezik, melyek közül a művészi valóság csak az egyetlen, s teremtettsége sem annyira metafizikus-misztikus kicsengésű, hanem inkább a művészigre, modellszerűségre utal. Nádas ezt egészen pontosan fogalmazza meg róla írott esszéjében: „talán azért is vállalja a művészet olyan szenvedélyesen a többértelműséget, mert – kimondatlanul – ezt az igazi, s nem a maga ráfogásaira támaszkodó egyértelműséget ostromolja. Kimondatlanul – önmaga megszüntetésére tör.“ Szigeti László a beszélgetés során Mészöly kivüállását, magányosságát értékeli-értelmezi úgy, hogy azáltal „mindvégig képes volt megőrizni azt az ontológiai tény, miszerint alapszerkezetét tekintve az igazság abszolút plurális. Vagyis e gondolkodástechnika ismérve a szüntelen lét-korrekció.“ Válasz lehet ez arra a – kimondatlan – kérdésre is, hogy miért a személyesség likvidálása a fő törekvés Mészöly prózájában. Miközben irracionális módon ragaszkodik a valósághoz, mint igazsághoz, ami amúgy is sokféle és úgy sem ragadható meg. Vagyis (mégis?) a művészetbe vetett hitről van szó. A művész egy olyan rossz demiurgosznak tekintve, aki látszólag tetszetős világokat teremt, majd amikor felismeri teremtménye tökéletlenségét – az általa ábrázolni kívánt valóság túlságosan személyes (egyértelmű?) jellegét –, megszünteti, hogy aztán a romokból – majd alkalom adtán – újakezdhesse az építkezést.

Mészöly és Szigeti párbeszédkiértelmezését mindvégig az őszinteségre való törekvéssel lehetne jellemezni, ami időnként, amikor a személyes dolgokba mégis belemegy Mészöly – vagy beleviszi a kérdező – néha a kíméletlenségig fokozódik, önmarcangolóvá válik. Például, amikor a feleségével kialakult „rendhagyó“ kapcsolatokról beszél, a korábbiakhoz képest meglepő nyíltsággal vall emberi gyengeségeiről, egy olyan viszonyról, ahol a szerelmi dialógust a másik fél betegsége határozta meg, a szerelem helyett a szeretetről. Az elfogadásról. „Hogy elfogadnak engemet az összes énemmel“, hogy „valami nyugalmat is adhatott nekem, rejtett hátsó ajtót, miszerint itt, e kapcsolatban – az esetleg bekövetkező elgyengülésem okán – sosem lehetek én a letepert“. Az olvasó számára – de az én számomra legalábbis – ezek a részek sokkal izgalmasabbak, érdekesebbek, azaz közelebb visznek a mészölyi világképhez, mint az írói szemlélek – már nagyjából ismert – gondolati-filozófiai boncolgatása művészeti-társadalmi aspektusok alapján. És itt, a beszélgetés ezen pontján Szigeti ébersége nem hagyott ki, feltette Mészölynek az ezek után következő evidens kérdést: „Napjainkban hol a szerelem határa, Miklós? Mi a szerelem ma?“ Mészöly, szokása szerint, néhány oldalon, kérdésen keresztül terel, kerüli a konkrét válaszadást, majd mintha Szigeti eltálatná a megfelelő kulcsszót („a szerelem ráfogás“), megnyílik a rejtett ajtó, és egy nagyon érdekes elméletet fejt ki szerelemfelfogásáról. Szerinte a szerelem mint idea létezik csak, ami az olvasmányélményeink nyomán kialakult utópián alapul, hogy létezik egy ilyen tökéletes érzelmi együttlét-állapot. Mészöly állítja, hogy az emberiség nagy része által megélt férfi-nő kapcsolatban nem is létezett soha... (Persze, vannak melléfogásai is Szigetinek, például, amikor oldalakon keresztül gasztronómiai kitérőket tesznek, anélkül, hogy Mészöly érdemben válaszolna.)

Újra és újra elolvasom-olvasgatom ezt a könyvet, ezáltal máshová kerülnek a súlypontok, másként esnek a fények, és most úgy látom, mintha Mészöly számára ez egy olyan lehetőség lett volna, ami egy naplót is helyettesíthet. Pontosabban azt a megíratlan naplótervet is érthetjük alatta, amiről a beszélgetés során mesél. A *napló* címmel egy négyszáz éves naplófolyamot tervez Orlando-szerűen, hiszen a szereplő hol férfiként, hol nőként bukkanna fel az évszázadok folyamán. A hetvenes évek végén – az Alexa-interjúban – még Buda felszabadításától 1956-ig tervezte a könyvet, majd később kibővítette ’89-ig, Magyarország és Közép-Európa sorsának feltérképezéseként, „a szikárság és a sűrítés olyan fokán“, ahol az élet és művészet harmonikusan együttállhatnak. (Talán felfogható e terv parafrázisának, másfajta megvalósításának Darvasi László most megjelent regénye, *A könnyűmutatványosok legendája*, ahol a szereplők föl-le utaznak „az idők országútjain“, és amely művet a szerző – talán az ötlet felhasználásáért – Mészöly Miklósnak ajánl.) Mészöly korábbi válaszaiból kiderül, számára e két terület – élet és irodalom – soha nem volt elkülöníthető az írás folyamatában. A határozott kijelentések és véleményformálások után azonban becsúszik néha egy-egy spontán és őszinte – és talán kevésbé okos – mondat, amitől a korábbi megállapítások csak hitelesebbek, sőt, súlyosabbak lesznek: „Nem tudom, hol az irodalom és az élet között a határ.“ Ezeket a mondatait nagyon lehet szeretni. Jó lett volna, ha az a bizonyos *napló* ilyen határtalan határok között mégis elkészül.

Azon gondolkodtam el, legvégül, hogy olvasás közben miért éreztem olyan fontosnak ezt a vállalkozást, hiszen néhányszor átrágya a könyvet, evidenssé vált, hogy ezekről a témákról-dolgokról, így vagy úgy – interjúban, esszében, noteszlapokon stb. – beszélt már Mészöly. A magyar nyelvű háborús regény hiányát már 1970-ben felveti egy interjúban, íráskényszeréről, mint lelki higiéniáról első értekező prózáiban beszámol, a valósághoz való hűségével szintén már *A tágasság iskolájában* foglalkozik. (A természettudományos felismerések nyomán fogalmazza meg ars poetikáját: a valóság „már csak pontos többértelműséggel ragadható meg.“) A beszélgetés során – legtöbbször – szintén indirekt módon ad számot elméletei elképzeléseiről. Az egyén szerepéről és fontosságáról

a sport kapcsán. Meg például az Anna Karenina meztelen vállán lévő anyajegyéről, arról, ahogy a nő vonul lefelé a báli lépcsőn és e kis foltocska izzani kezd... S e részlet kiemeléséből-meséléséből-interpretálásából az olvasó talán többet megért a Mészöly-prózák fragmentáris poétikájából és látásmódjából, mint a teoretikus körüljárások nyomán. A *Megbocsátás*, szerintem, ilyen anyajegy-effektusokból áll össze kisregénnyé. A beszélgetéskönyv azonban, éppen azzal, hogy önmagát mindvégig kísérletként határozta meg – s e címkét tekinthetjük metaforikusnak is, hiszen műveinek összességét áthatja a kísérletezés –, képes volt a mészölyi maximalista elvárásoknak megfelelni, azaz áttételeken keresztül atmoszférát teremteni. Rögzíteni a hetvenöt éves Mester szellemi állapotának lenyomatát, folyamatosan sugározni Mészöly etikai-esztétikai tartását, és megvalósítani egy élet művének lényegi összefoglalását.

PS. Egyébiránt valóban elgondolkoztató dolog, hogy Buddha mosolyog, ahogy Mészöly zárja a beszélgetést. Metafizikusan tehát, ahogy kell, nyitva hagyva a bezáruló könyvet, vagy – a viccet félretéve – inkább csak a gondolatot, hiszen Buddha azért mosolyog, hogy meg lehessen kérdezni, miért. Hrabal – ha már korábban a könyv diktálta párhuzamra hivatkoztam – azt mondja a témához kapcsolódóan, kissé túl egyszerűen: „Ragyogó érzés, ha az ember mosollyal telítődik, azzal az üdvözült mosollyal, amely minden buddhista szerzetes arcán előmlik, amikor Buddha mosolygó szobrát látja.” Mészölynek pedig – jóllehet általában figyelmen kívül hagyott tény, hogy már 1955-ben a magyar Buddhista Misszió tagja volt – konkrét és mély válasza is van: „Buddha mosolyában benne van egy minden emberi jelenség fölé emelkedő kívülrőlállásnak és felemelkedésnek az energiája, a személytelenség univerzális magmája, s a bizonyosság, hogy arcáról nem a személyesség sugárzik, *könnyűvé* teheti *a lét elviselhetetlenségét*.” Közép-európai – regény terjedelmű – változatban ezt a válaszaspektust Kunderától ismerjük (ld. előző kiem. J. A.), aki hasonló módon zárja – hasonló jellegű – könyvét, csak ő egy zsidó közmondásra épít: „...Isten nevet, amikor látja, hogy gondolkodom.” Nem árt persze e figyelmeztetést önmagunkra is érvényesnek tekintetni, amikor a Mészöly-Szigeti „vállalkozásról” gondolkodunk. Például, hogy ki mit kérdezne és válaszolna helyettük. Talán csak ezután aggathatjuk magunkra a bölcs mosolyt. (*Kalligram, 1999*)

Világok töréspontján

Kovács István: *Beszélgések Ryszard Kapuscinskival*

Ryszard Kapuscinski neve ismerősen csenghet a Forrás olvasóinak fülében, hiszen a *Lapidárium* eddigi három kötetét a folyóirat éveken át közölte folytatásokban; az első kötet – nem utolsó sorban Kovács István ügybuzgalma révén – előbb jelent meg Magyarországon, a Forrásban, mint otthon, Lengyelországban.

A lengyel tényirodalom világszerte talán legismertebb, több rangos nemzetközi díjjal elismert, külföldi egyetemeken tanító, tízegynéhány nyelvre fordított képviselője költőként kezdte pályafutását, de már tizennyolc évesen eljegyezte magát az újságírással is. Történelem szakot végzett a Varsói Egyetemen. 1956-tól 1972-ig szinte folyamatosan az úgynevezett harmadik világban (Indiában, Kínában, Afrikában, Latin-Amerikában) tevékenykedett tudósítónaként. „Visszatérve Afrikából és Latin-Amerikából, végre írni szerettem volna. Tudtam, hogy rengeteg élményanyagom van: könyvet akartam írni. Ezzel a konok elhatározással tértem haza. Elmúltam negyven éves. Persze a Lengyel Hírügynökség nem akart elengedni, újból tudósítónak szánt valahová... Ha...nagy horderejű eseményre került sor a harmadik világban, a PAP kérésére máris útra keltem. Így aztán nem egy háborúnak szemtanúja és tudósítója voltam. Példának okáért az angolainak. Ennek nyomán született meg a *Még egy nap az élet* című könyvem (magyarul *Golyózápor Angolában* címmel jelent meg). Ott voltam az iráni forradalomban, amelynek sajátos feldolgozása a *sahinsah*. Megfordultam az etiópiai háborúban, Szomáliában, a sudáni polgárháborúban, Mozambique-ban. Egy szó, mint száz, rengeteget utaztam mint tudósító” – mondja Kapuscinski Kovács István *Világok töréspontján* című könyvében (101., 102.).

A külföldi elismerést *A császár* 1982-es New York-i kiadása hozta meg az írónak – John Updike lelkes hangú recenzióban méltatta a könyvet. Ezután sorban jelentek meg Magyarországon is kiadott kötetei: a *Sahinsah*, a szétbomló Szovjetuniót bemutató *A birodalom*, a folyamatosan íródó naplójegyzetekből összeálló *Lapidárium* három kötetű és a legújabb, az örök szerelemről, Afrikáról írt *Ében* című könyv. Magyar fordításban ez utóbbi szintén a Forrásban fog megjelenni részletekben (e számunktól kezdve – a szerk.), mint ahogyan a *Világok töréspontján* több interjúja is a Forrásban látott napvilágot.

Kovács István 1979 óta ismeri Kapuscinkit, az eltelt húsz év során több interjút, beszélgetést is készített vele – ezekből tevődik össze a *Világok töréspontján Beszélgések Ryszard Kapuscinskival* című kötet. Kovács István szerencsére nem profi riporter, hanem költő és történész, miként interjúalánya is az, s valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy az eleinte kissé döcögve, némi elfogódottsággal induló interjúk fokozatosan bensőséges, meghitt beszélgetésekké, két, egymást mind jobban ismerő, felelősen gondolkodó értelmiségi eszmecserejévé válnak. A kezdetben rövid, „felvezető” kérdések átalakulnak, egyre több bennük az információ, az egyéni, néha meghökkentő következtetés, összevetés, párhuzam vagy ütköztetés, de sohasem toladóak, önmutogatóak – a kérdező elegánsan igazodik a szereposztáshoz.

És a válaszok?

Leszámítva a konkrét életrajzi tényeket, minden válasz egy-egy minieszéne fogható föl, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a kötet számos gondolata a *Lapidárium*okban is fellelhető.

Némi egyszerűsítéssel azt a következtetést vonhatjuk le az interjúkból, hogy Ryszard Kapuscinkit három dolog izgatja már-már mániákusan. Az első az idegen kultúrák megismerésének vágya. Ezt az érdeklődést, nyitottságot szülővárosából, a ma Beloruszhoz tartozó Pinsk-ből hozhatta magával, ahol egy 1928-as lexikon adatai szerint a 23468 lakosból 17513 mőzeshitű, 3299 pravoszláv, 2549 római katolikus volt. Kapuscinski így vall erről: „- Szűkebb szülőföldem olyan hely volt, amely egymástól különböző kultúrákat, nyelveket, vallásokat kapcsolt össze. Litvánok, beloruszok, lengyelek, zsidók, ukránok, örmények, oroszok, németek, tatárok lakták e történelmi tájat... Gazdasági szemszögből nézve a szegénység Svájcának nevezhetnénk gyermekkorom történelmi-földrajzi táját. Az ott élők körében nálunk is természetes, elemi szükséglet volt a tolerancia, megértés, együttműködés. Nem tudtuk, mi a rasszizmus, fundamentalizmus. A mi kisvárosunkban mindenki békésen megfér egymás mellett.” (86.)

Hogy milyen elemző, felfedező módon ismerkedik az író ezekkel az idegen kultúrákkal, arra nem afrikai vagy dél-amerikai példát hozhatunk, hanem a magyar olvasó által jobban ismert, egykori Szovjetuniót, amely a mi tudatunkban többé-kevésbé nagy szláv birodalomként élt. Ezzel szemben, amikor Kovács István az iszlám Szovjetunió-beli szerepéről kérdezi az írt, a következőket tudhatjuk meg tőle: „- A közelmúltban Taskentben alkalmam volt találkozni a szovjet Közép-Ázsia főmuftijával... A Szovjetunió muzulmán társadalmának vezetője jelezte, hogy az országban több mint 70 millió muzulmán él, s mivel a népességnövekedés rendkívül gyors, számuk a jövő század küszöbére feltehetően eléri a százmilliót... Amikor itt, Európában a Szovjetunióról beszélünk, mintha megfeledkeznénk róla, hogy lakosságának egyharmada valamelyik török nyelvet beszéli.” (29.)

Kapuscinski érdeklődésének másik kiemelt területe a tág értelemben vett politika, de ez is, természetesen, az íróra jellemző globális nézőpontból szemlélve. Csak találok rá: „Nem győzöm hangsúlyozni, hogy Európa mekkora kihívás előtt áll. Ha eredeti, alkotó, teremtő módon nem veszi kezébe a saját sorsának irányítását, előbb-utóbb partvonalra kerül. Oda taszítja a világ két rendkívül expanzív, modern, egyre fejlődő civilizációja; az Egyesült Államok és Dél-Kelet-Ázsia, Kína, Japán vagyis az a gigantikus térség, ahol kétmilliórd elképesztően szorgalmas, munkabíró, a legfejlettebb technológiákba hamar beavatható, termelékeny, az együttélés fejlett közösségi kultúrájával rendelkező ember él.” (49.) Vagy: „A ma tömegembere okosabb, fogékonyabb, mint más kor átlagembere volt. De Ortega y Gasset szerint e fogékonyágának az ember nincs tudatában, s nem is él vele. A fő dolog a kényelem, az elteltség. Ha egy átlag-franciára vagy egy átlag-amerikaira gondolunk, akkor egy elégedett ember jelenhet meg szemünk előtt. Persze ő is szeretne többet keresni, jobb nyugdíjat kapni stb. Ezek államai netovábbjai. A nyugati tömegtársadalmak nem láznak, nem robbantanak ki forradalmat. Megelégedettségük a legfőbb rendőr. (52.)

A harmadik, Kapuscinkit izgató témakör a kultúra, a felelősen gondolkodó értelmiségi szerepe, az erkölcs állapota, a jó és rossz, a szép és csúf harca, az elkötelezettség, felelősségvállalás, tisztesség és a gátlástalanság, bugrisság, primitív erőszak párviadala. „...a világot ma nem a fasizmus fenyegeti, amely állami szinten csak elvétve létezik itt-ott. A világot ma az elbugrissodás fenyegeti leginkább. A bányász, primitív, féktelen elbugrissodás. Az ember lealacsonyodása, elaljasodása...” (26.)

Minthogy a *Világok töréspontján* mindkét szereplője költő is, óhatatlanul szóba kerülnek az írói mesterséggel kapcsolatos kérdések, ezek azonban sohasem a formai megoldásokra, hanem az írás lényegi funkciójára, értelmére vagy hiábavalóságára, az irodalom szerepére stb. vonatkoznak. „... azok a posztmodern idők, amelyekben élünk, az író problematikáját, szerepét, hozzáállását is megváltoztatták. Ma inkább az tapasztalható, amire a franciák hívták fel a figyelmet; miszerint van irodalom, de nincsenek írók. Vagyis sok a könyv, s a jó könyv sem kevés, de alkotójuk beleolvad az értelmiségiek tömegébe. Gyakori az is, hogy valaki ír egy jó könyvet, és leteszi a tollat, a továbbiakban már mással foglalkozik. Ma az irodalom és az író két különböző dolog...” (53.)

Másutt: „Korunkban rendkívül dinamikusan változik az írás módja. A literatúrában egyre több az intertextuális tevékenység... Ezt meg lehet érteni, mert a valóság ma oly összetett és bonyolult, változásának tempója oly dinamikus, hogy ábrázolásának kísérlete az írói alkotóműhely, eszköztár megváltozását igényli. Ma már nem lehet a nyugodt, szemlélődő XIX. századi próza eszközeivel leírni mindazt, ami a XX. és XXI. század fordulóján történik. Ez ugyan természetesnek mondható változás, de a literátort nem menti fel az alól a kötelessége alól, hogy jó mondatokat írjon. Jó mondatokat azonban csak tehetséges ember tud írni.“ (55.)

A *Világok töréspontján* szerkezete az interjúk készítésének időrendjéhez igazodik. Bizonyos gondolatok óhatatlanul ismétlődnek, de ez legtöbbször az érintett téma egyre mélyebb, sokoldalúbb körülírását eredményezi; mintegy megleshetjük Kapuscinski gondolkodásának mechanizmusát. Azon már lehetne vitatkozni, szerencsés megoldás volt-e az életpálya átfogó vázlatát a kötet végére tenni mintegy összegzésként, nem lett volna-e jobb ezzel indítani, megelőlegezve a későbbi gondolatok megértését segítő információkat. Igaz, hogy ezzel viszont felborult volna az időrend, s nehéz lett volna elhelyezni az első interjút.

A jegyzetíró, mint Kapuscinski jó néhány művének fordítója és szövegei nehézségi fokának tapasztalt ismerője, feljogosítva érzi magát arra, hogy a kötet fordításának minőségéről is véleményt alkosson. Nos, olvasás közbe gyakran kaptam rajta magam azon, hogy a magyar mondatokat öntudatlanul lengyelre fordítom magamban, s az író hangján hallom azokat. Ez pedig nem akármilyen fordítói teljesítményt feltételez.

Befejezésül álljon itt még egy, a *Lapidarium* első kötetéből vett idézet, amely kiválóan jellemzi az interjúk készítőjének és alanyának viszonyát:

„A kultúreberek, az alkotók az egész világon szót értenek egymással. Ösztönös közösséget alkotnak, hasonlítanak egymáshoz. Egyfajta univerzális szerzetesrendhez tartoznak, amelyben mindenki ugyanannak a legfelsőbb lénynek hódol – a művészetnek.“

Ryszard Kapuscinski egyébként a tavalyi év első felében újra Afrikában múltatta az időt, éppen csak „hazaugrott“ Európába, hogy június 4-én Németországban átvegye az 1950-ben alapított igen rangos Goethe-díjat, amelyet olyan személyeknek ítélnek oda, akik kiemelkedő teljesítményükkel az európai kultúrát gazdagítják. (*Rejtjel Kiadó, 1998*)

Szenyán Erzsébet